

ÉRTEKEZÉSEK

A BÖLCSELETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Szám. A philosophiai módszerek jelen állapotjáról. Horváth Cyrill r. tagtól	15 kr.
II. Szám. Kísérlet felelni lélektani alapon az ismerettan főkérdésére. Mihályi Károly l. tagtól	20 kr.
III. Szám. Aristoteles és befolyása az új bölcészetre és az életre. Haberern Jonathán l. tagtól	15 kr.
IV. Szám. A módszerrel. I. rész. Mit tanítsunk. Brassai Sámuel r. tagtól	30 kr.
V. Szám. Az ős emberek haladása. Rónay Jácint r. tagtól	30 kr.
VI. Szám. A gyermek fokozatos fejlődése. Nagy Márton l. tagtól	15 kr.
VII. Szám. A philosophia, mint külön tudomány. Molnár Aladár l. tagtól	15 kr.
VIII. Szám. A philosophiai módszerek akadályairól. Horváth Cyrill t. tagtól	10 kr.
IX. Szám. A philosophiai módszerek akadályairól. II. közlemény. Horváth Cyrill t. tagtól	15 kr.
X. Szám. Módszer és némi alkalmazásai. II. Értekezés. Brassai Sámuel r. tagtól	50 kr.
XI. Szám. Módszer és némi alkalmazásai. III. Értekezés. Brassai Sámuel r. tagtól	25 kr.

Második kötet. 1871—1888.

I. Szám. A középtanodai tanárok paedagogiai képzéséről. L u b r i c h Ágost l. tagtól	15 kr.
II. Szám. A bölcészet szükségképeni tudomány. Domanovszki Endre l. tagtól	25 kr.
III. Szám. Edvi Illés Pál emléke. Haberern Jonathán l. tagtól	15 kr.
IV. Szám. A logica fogalma. Domanovszki Endre l. tagtól	50 kr.
V. Szám. Logikai tanulmányok. Brassai Sámuel r. tagtól	20 kr.
VI. Szám. Emlékbeszéd Haberern Jonathán fölött. Hunfalvy Pál r. tagtól	10 kr.
VII. Szám. A lényeg formaisága. Böhm Károlytól	40 kr.

Harmadik kötet.

I. Szám. A normatív elvek jelentősége az etikában. Medveczky Frigyes l. tagtól	30 kr.
II. Szám. Új álláspont, módszer és irányelvek az etikában. Székfoglaló értekezés. Pauer Imre r. tagtól	30 kr.

ÉRTEKEZÉSEK

A BÖLCSELETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL.

SZERKESZTI

DR. PAUER IMRE

OSZTÁLYTITKÁR.

III. KÖTET. 4. SZÁM.

AZ ÉRTÉKELMÉLET FELADATA S ALAPPROBLEMÁJA.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

BÖHM KÁROLY

I. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. oszt. 1900. márczius 12-én tartott ülésén.)

MAGYAR AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Ára 1 korona.

BUDAPEST, 1900.

AZ ÉRTÉKELMÉLET
FELADATA S ALAPPROBLEMÁJA.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

BÖHM KÁROLY

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. oszt. 1900. márczius 12-én tartott ülésén.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

MAGY. AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

Budapest, Az Athenaeum r. t. könyvnyomdája.

AZ ÉRTEKELMÉLET FELADATA S ALAPPROBLÉMÁJA.

1. Az ember élete két egymással folyton váltakozó lépés rhythmusában halad. Az egyikkel a külvilág hatásait befogadva sajátjává teszi; a másikkal azt, a mit megszerzett, kialakítva megvalósítja. A befogadó (receptív) s kiható (reactív) tevékenység között áthidal az érzés mint élv és kín, mely kettőben Bentham Jeremiás az emberi cselekedetek végső indokait vélte összefoglalhatni, mondván: »a természet az embert két hatalmas úr kormányra alá helyezte s ezek a kín és az élv. Ötőlük függ annak kijelölése, mit kell tenni ép úgy, mint annak meghatározása, mi fog történni.«¹⁾ Gondolkodásunk is, mint az élet legfőbb nyilvánulása, két funkciót végez: az egyikkel állandósítja azt, a mit megszerzett, — a másikkal szabályozza kiható tevékenységét; amahhoz kapcsolja a felfogott tünemények változó képeit, emezzel egységbe foglalja kihatásának szerte ágazó szárait. Amaz a *substantia*, emez az *érték* fogalmának forrása; és ha igaz az, hogy a természet által az élv és kín uralmának vagyunk alávetve, akkor biztos az is, hogy kiható életünk az érték fogalmának uralma alatt áll, lévén az élv és kín nem egyéb, mint jelzők, indexek, melyek az elmét egy ezeknek alapul szolgáló közös fogalomra, az *érték* (*arsis*, *pretium*, *valor*, *valeur*, *value*, *worth*, *Werth*) fogalmára vezetik.

Valóban gondolkodásunknak két sarka van: az egyik a lényeg, a másik az érték eszméje. Minden, a mit a tár-

¹⁾ *Jer. Bentham*. »An introduction to the principles of morals and legislation.« 1. l. »Nature has placed mankind under the governance of two sovereign masters, pain and pleasure« stb.

gyakról állítunk, e kettő egyikéből sarjadzik. A quantitas és qualitas minden neme a substantia törzséhez tapad; mindannak, a mivel a tárgyak életünket szepítik és boldogítják s a miért azokat dédelgető jelzőkkel halmozzuk el, az érték az ősforrása. Gondolkodásunk basilikája ezen két oszlopon nyugszik; substantia nélkül hiányzik az állandó pont, melyhez a tűnő tulajdonságok kapcsolhatók, — érték nélkül hiányzik a lélek, mely a dédelgető jelzőknek értelmet ad. Ha az ember kerek és egységes világképet óhajt, e kettő nélkül meg nem szerkesztheti; amaz a befogadó elméletnek sarkesillaga, emez a kiható gyakorlatnak vezérlője. Lehetetlen e kettő közül az egyiket elhanyagolni; az a mi substantia, egyúttal értékkel is kell hogy bírjon, s az értéket állandósítjuk a lényeg képében. A kettőnek ezen egyeztetése az *értékelés* (Werthschätzung); eredménye a *becslő ítélet* (Werthurtheil), melynek alanya a substantia, állítmánya az érték. Az értékelés tehát a substantián túlterjed; felette áll a recipiáló gondolatnak, s midőn Lotze (*Mikrokosmos* I. előszó VII.) az értéket felébe állította a substantiának s a Kant-féle dualismusban »okok« és »célök birodalma« között ez utóbbit előbbvalónak, felsőbbnek nevezte, akkor az értékelést a recipiáló gondolkodás fölé helyezte. *A valóságot megbecsülni és tisztelni csak akkor lehet, ha értéke van.*

A recipiáló gondolkodásnak megvannak a maga functiói, kategoriái, melyekkel az eszmevilágot rendezzi; a cselekvésnek is meg vannak a maga kategoriái, melyek szerint céljait kitüzi és törekvéseit szabályozza. Amott a kategoriák a szemlélet és értelem functiói. — térben, időben, okirendben illeszkedik össze a substantiák valósága egy nagy képpé; emitt a kategoriák az értéknek fajtái, — a kellemes, a hasznos, a nemes kategoriái szabályozzák és vezérlik a mindig kitörésre kész reflexmunkát, melylyel az igaz, szép és jó világot megvalósítjuk. Amott *prima philosophiának* nevezik e kategoriák tudományát; a cselekvésnek *prima philosophiája* az *érték elmélete* (ha görög szóval szabad nevezni: axiologia!).

¹⁾ Úgy találom, hogy ezen terminust már Hartmann Ede használja: »axiologisches Ergebnis« (»Der Werthbegriff u. der Lustwert.«

Volna tehát kétféle *prima philos.*: egyik az, a melylyel a régi metaphysika bajlódott, régi tudomány, kissé talán elaggott, de megvetői saját kárukon okulva újra meg fogják alkotni, ha más alapokon is; — a másik fiatal és kiforratlan, vakmerő és kissé meggondolatlan, de előre törő és uralomra készülő. A jó Kant az egyiket *Kritik der r. Vft.*, a másikat *Kr. d. pr. Vft.*-nak nevezte; vajjon helyesen szakította-e el a szép alkotást a *reactiv oldaltól* s tette közvetítővé a substantia és az *ész* közé, azt az idők folyamában jobban fogjuk megtudni.

Az érték elmélete azon csapáson jár, a melyet neki Kant a »*Metaphysik der Sitten*« elnevezésével kijelölt. Azon tenger az, miben az értékelés minden részlete összefut. Herbart »általános aesthetikájával« akarta megadni, s ezzel Kantnak még az erkölcsre korlátozt eszméjét meg bővítette. A helyes gondolat az iskola száraz pedanteriájában egy időre elmerült s a német idealismus *productiv* áramlata könnyen szorította ki az *actuális* kérdések sorából. De elutasítható többé nem volt; s a herbarti iskolának egyik főérdemeül kell beszámítanunk, hogy ezen gondolatot kihalni nem engedte, sőt sürgősen megvalósítani törekedett. De a megvalósítás, nézetem szerint, ferde irányban mozog; a kérdést lélektanilag akarják megoldani,¹⁾ pedig a kérdés ismeretelméleti, metaphysikai jellegű. A lélektan feltárja azon *processusokat*, melyekben az értékelés végbemegy, de az érték fogalmát tisztázni nem elegendő; más úton kell e tisztázáshoz fogni. Akármilyen elágazó azonban az érték-

Zschr. f. Philos. u. phil. Kr. 1895. 106 Bd. p. 49.) Ezen elnevezést Döring polemikája daczára (»Philos. Güterlehre« p. 29. 1888.) megtartandónak vélem; a Döring által (u. o.) javaslatba hozott »timológiá«-t a *timé* szó etymológiája miatt nem tartom szerencsésnek. Az *ész* szó volt az érték legrégebb neve (pl. Hdt. 4, 96).

¹⁾ Így teszi *Alex. Meinong*, a ki »psychol. Werththeorie« és »Werthdisciplin«-ről beszél »Psychol.-eth. Untersuchungen zur Werththeorie« Graz. 1894. — U. ö. »Über Werthhaltung u. Werth« (Arch. f. syst. Philos. I. p. 327). — *Chr. Ehrenfels* »Werththeorie u. Ethik« (Viert. J. schr. f. w. Phil. 1893 és 1894. évf.) — *E. v. Hartmann* »Der Werthbegriff u. der Lustwerth« (Zeitschr. f. Phil. 106. k. p. 20) az érték alapját a célfog.-ban találja.

elméleti kutatás még jelenleg, legalább az erkölcsi fejtegetések az érték kérdésének felvetésével magtallták végre az egyedül helyes és célhoz vezető utat; s azt hiszem, meg fogják ez irányban lelni a többi értékdisciplinák is: az aesthetika, a logika, a nemzetgazdaságtan. Mert mind ezen disciplináknak fundamentális kategóriája az érték; ez vezérli az életet, s ezen fogalom tisztázása nélkül az összes értékdisciplinák elvükben és részleteikben meddő tusakodásra vannak kárboztatva, melyek a dolog lényegét annál jobban összezavarják, minél több oldalról bontogatják, az érték tiszta fogalmazása nélkül.

Az érték fogalmának ezen nagy hatása legkevésbé tűnik elő a logikában, jobban domborodik ki az aesthetikában, uralkodóvá lett a közgazdaságtanban s életelixir gyanánt nélkülözhetetlen a legvénebb disciplinában, az erkölcsi tanban. Miután pedig a logikában s aesthetikában valaki előtt az érték ezen egyetemleges befolyása kétes lehetne, az ethikában és közgazdaságtanban pedig túlzottan látszhatnék, néhány szóval legyen szabad fentebbi tételmet megokolnom.

Midőn valamely ítéletről azt mondjuk, hogy »igaz,« — ezzel azt fejezzük ki, hogy a benne foglalt kapcsolat a valóságban tényleg megvan s mi e kapcsolathoz *hozzájárunk*. Ezen hozzájárulás az ítéletnek láthatatlan bővítő eleme, melyet már a stoikus *συγκατάθεσις*-ben találunk s a mely nem egyéb, mint az észnek önigenlése az alkotásban. Ezen elemnek magyarázata az értékelmélet dolga; azon körülmények, melyek mellett az ítélet ez elismerést tőlünk kierőszakolja, a logikai törvényekben vannak kifejezve. De hogy »igaz — téves« értékjelzők, az nekem kétségtelennek látszik.

Kevésbé kétséges az aesth. értékelés; a »szép — rúg« kéttagja a tárgy objectív képében analysis útján nem található, hanem úgy mint az »igaz« synthetikus úton járul a képhez. A »szép« ezen értékét az értékelmélet állapítja meg; azon feltételeket, mik mellett a tárgy tőlünk kierőszakolja, az aesthetika sorolja fel, egészen inductív és tapasztalati úton, mint az »Aesth. von unten« helyesen tanítja.

A közgazdaságtanban az érték fogalma a centrális

helyet foglalja el; igaz, hogy csak a gazdasági értéket kutatja (s ez nála másképp nem is lehet) — de nincsen valamire való közgazdász, a ki ezen fogalom szabatos fejtegetését ne próbálta volna, melyből azután az érték fajait, valamint az árak képződését és ingadozásait megérteni iparkodik. Magára az általános értékelméletre nézve is a közgazdaságtan történelme a legtanulságosabb.¹⁾ A XVII. század tanaiban (Scaccia, Nider) még annyira sincsenek, hogy a pretium és valor, ár és érték között biztos határokat vonhatnának; de a XVIII. században már a különbség megállapodik s kétféle elmélettel iparkodnak az (csere-) értéket megmagyarázni, melyeknek egyike a mechanikai (Smith), másika a subjectív értékelmélet neve alatt szerepel (Turgot, Condillac). Az újabb értékelméleti fejtegetésekben inkább előtérbe lép ezen subjectív vonás, annyira, hogy Wieser szerint »als den Gegenstand der Werthdoctrin nicht mehr den Werth, sondern den *subjectiven Act der Werthschätzung*« ismerték fel.²⁾ S bár az úgynev. »osztrák iskola« subjectivistikus értékelmélete³⁾ a »határhason« (Grenzwerth) terminusával nem mindenütt talált elfogadásra (a mint legújabbban, pl. Wernicke,⁴⁾ Sacher⁵⁾ mutatják), magára az általános értékelméletre nézve⁶⁾ kivált Menger és Wieser lélektani fejtegetései határozottan üdvös befolyást gyakoroltak.

De az értékelésnek tulajdonképeni területe mindig az erkölcsi volt. »Jó és rossz« voltak az ősi értékjelzők, melyekkel az ember a dolgok jelentőségét magára nézve kifejezte. A mikor azután közelebből nézték az *ἀγαθόν*-t,

¹⁾ V. ö. *Zuckerkanndl Rob.* »Zur Theorie des Preises mit besond. Berücksichtigung der gesch. Entw. der Lehre.« Leipz. 1889.

²⁾ *Friedr. v. Wieser.* »Über den Ursprung u. die Hptges. des wirthsch. Werthes.« 1884. 35. l.

³⁾ *Carl Menger.* »Grunds. der Volksw. I.« (1872) 4 feje.

⁴⁾ *Joh. Wernicke.* »Der obj. Wert u. Preis.« Jena, 1896.

⁵⁾ *Sacher Eduard.* »Die Gesellsch. Kunde als Naturwiss.« 1899.

⁶⁾ Az érték elméletének philosophiai felfogását egyebek közt már *Raundal* találjuk (»Lehrb. der polit. Oekon.« 1847), kihez csatlakozik *Friedländer* érdekes dolgozata: »Die Theorie des Werthes.« Dorpat 1852.

akkor látták, hogy mi mindenfélét foglaltak alá! Benne volt a *ἡδονή*, az *ωφελιμὸν*, a *καλόν*, sőt még az *ἀλιθής* is és sok fejtörésbe került, míg ezeknek a határait tisztán megvonták. A stoikusok mindezek számára közös terminust iparkodtak megalkotni s ott találták a már Aristoteles által is (Eth. Nik. IV. 7.) használt *ἀξία*-ban, mely úgy az erkölcsi mint gazdasági értékre vonatkozott. Ezen »pretium« foglalta magában az összes értékjelzőket s úgy találjuk a németeknél a »Werth« szó alatt összefoglalva még a XVIII. században.¹⁾ Csak a XVIII. század moralistáinak köszönhető, hogy végre a külön való dolgokat külön is választották. A logika régóta bírta az *igazat*: az erkölcsnek megmaradt a *jó*; az aesthetika átvette a *szépet*, a közgazdaságtan a *hasznost*. Az ethikában azonban még a múlt s jelen században is zavarodás észlelhető a jó fogalma körül; az igazgal egybevetik az angol intellectualisták (Cudworth, Clarke, Price), a széppel Shaftesbury és Schiller (bár Hutcheson sui generis valónak bizonyította be), a hasznossal Paley óta mai napig az utilitarismus. Kant figyelmeztetett azon specifikus vonásra, mely az erkölcsi értékelést minden mástól megkülönbözteti.

A felsorolt tudományokban tehát mindenütt az érték fogalmán fordul meg a tanok positivitása; de legkitünőbbben látható ez az erkölcsben. Lehetetlen az emberi cselekedetek végcélját meghatározni, ha nem tudjuk, mi az érték? lehetetlen az erényeket megbecsülni, ha nem tudjuk: milyen fokozatai vannak az értéknek? az életberendezés optimistikus vagy pessimistikus alapon nem dölhet el mindaddig, míg az élet értékét és becsét nem ismerjük. Szóval az erkölcsben terén nem lehet alaposan mozdulni sem, ha az erkölcsi értéknek sajátos természetét egyéb értékelések mellett külön nem bírjuk igazolni.

S hogy az erkölcsben mennyire hiányzik ezen szabályozó alapfelfogás, azt azon vitatkozások mutatják, melyek

¹⁾ Igen tanulságos erre nézve *Walch* »Philos. Wörterbuch.« Leipzig, 1726. sub v. »Werth«, a hol a dolgok összehasonlításából vezeti le az értéket, még pedig »mathem. quantitát« és »moralische Quant.« szerint »d. i. nach ihrem Werth« (quant. morale o. moralisches Gewicht).

a fent jelzett fő-, de minden más mellékproblema körül is folynak. E fejtegetésekben bőven szerepel a bírálat, melylyel egymás gyengéit feltárják; Paulsen¹⁾ pl. bírálja a hedonismust, az optimismust és pessimismust, mások bírálják az utilitarismust,²⁾ viszont az utilitarianusok hevesen tiltakoznak minden másnemű erkölcsben ellen (leghevesebben Bentham³⁾ — de vajjon mondhatjuk-e, hogy ezen, újabban kivált Nietzsche és követői részéről folytatott, irtó háború eredményre vezetett? bírjuk-e kimutatni, hogy a Nietzsche által követelt »Umwertung aller Werthe«⁴⁾ (értékek átszámítása) szükséges vagy felesleges? S van-e ezen iránynak világos képe azon észszerű valutáról, melyet az eddig érvényes valuták helyébe tenni akarnak? A ki a mai erkölcsben ismeri, az alá fogja írni Zuckerkandl azon mondását, melyet a közgazdaságtani értékelmétről mondott: »In der Lehre von Wert u. Preis ist beinahe alles streitig, von den Benennungen angefangen.«⁵⁾ Dicséretes kivételül említem a moralisták közül Schuppe Vilmost, kinek mélyreható fejtegetései az érték utolsó gyökeréig hatolnak s kit pusztán eudaemonistikus elhajlása gátolt abban, hogy az értéknek igaz értelmét megnyerje.⁶⁾ A gyökérszálat legalább biztos kézzel fogja, nézetem szerint. Hanem a tudat, hogy az értékelmél a praxisnak philos. primája, oly kevéssé vert gyökeret az erkölcsiség fejtegetőiben, hogy még a Walch-féle lexikonnak hatása is eltűnt s a mai philos. lexikonok, mennyiben én ismerem, ennek a fogalomnak még a szavát sem tartalmazták.⁷⁾

¹⁾ *Paulsen Fr.* System der Ethik. I^a. k. 169. sk.

²⁾ *Martineau Jak.* Types of ethical theory. II. 283. sk.

³⁾ *Bentham Jer.* Principles of morals etc. II. 14. — Deontology I. 43.

⁴⁾ *Nietzsche Fr.* pl. Götzendämmerung. Vorwort.

⁵⁾ *Zuckerkandl* i. m. 10. l.

⁶⁾ *Schuppe Vilmos.* »Grundzüge der Ethik u. Rechtsphilos.« Breslau, 1881.

⁷⁾ Így pl. *Franck Ad.* »Dictionnaire des sciences philosophiques« (1885) sem a valeur, sem a prix, sem az appréciation szavakat nem tartalmazza; *Kirchner* »Wörterbuch der phil. Grundbgrfe« (1886) a »Werth« szót nem is ismeri.

2. Én pedig meg vagyok győződve, hogy a normatív tudományok épügy lehetetlenek az érték elmélete nélkül, miként lehetetlen a természetphilosophia a substantia egészséges fogalma nélkül. Az értékelmélet a javak metaphysikája, úgy mint a substantia a valóságok metaphysikája. S valamint a substantia nemcsak az anyagi, hanem a szellemi valóknak szíve, épügy az érték nemcsak az erkölcsi, hanem általában mindenféle javaknak a megteremtője. A physikai és physiologiai javak, melyekre a közgazdaságtan szorítkozni akar, épügy az értékből nőnek ki, mint a psychikai javak (a szép, igaz és jó alkotások); s nemcsak az egyének véges korlátai között, hanem a fajnak végtelenbe nyúló alkotásaiban (művészet, tudás, állam) is azon gyémántesap, mely körül az ember világa forog, az érték fogalmában rejlik.

A fordulatot, mely az erkölcsstanban rendszeres tekintetben beállani készül, azon számos dolgozat bizonyítja, melyek az értékelmélet terén újabb időben napvilágot láttak, s melyek közül néhányat már I. alatt felhoztam, másokat a fejtegetés fonalán fogok említeni. Jodl Frigyes már 1895-ben azt mondta, hogy az ethika egész újabb fejlődése »mind határozottabban az értékfogalomra utal«¹⁾ s erre nézve systematikus tekintetben nevezetes kísérletet már 1888-ban Döring »Philosophische Güterlehre« című művében találhatunk. De a kialakulás körvonalai még nagyon határozatlanok, a módszerek eltérők, az eredmények ingatagok, a mit annak volnék hajlandó tulajdonítani, hogy az értéktan feladatát s rendszeres helyét a philos. keretében igen különbözőképen fogják fel. A nélkül, hogy már most ezen kialakulások részletes kritikájába akarnék bocsátkozni, a mi positiv fejtegetéseinkből úgyis önkényt fog folyni, cikkem egész intenciójának kellő megértéséhez szükségesnek látom, hogy az értéktan feladatáról s rendszeres helyéről nézetemet röviden előadjam.

Az értéktan feladatát mindenekelőtt nem kell szük korlátok közé szorítani, hanem ellenkezőleg mind arra kitágítani, a mi az érték fogalmának tartalmához és köréhez

¹⁾ Archiv f. syst. Philos. I. 457.

egyáltalában tartozik. Ezen oknál fogva az értéktan ne csak a legfőbb, az erkölcsinek nevezett értéket vizsgálja, hanem az érték fajainak összességét vonja kutatása körébe; tehát a gazdasági, társadalmi s psychikai értékeket egyaránt. Csak ezen tartalmi alapon fog azon legáltalánosabb vonásra eljuthatni, mely az érték fogalmának velejét, jegecedési centrumát képezi. A kutatási anyag ezen universalitása mellett az értéktannak nem szabad arra szorítkoznia, hogy az érték *felfogásának keletkezését s módját* vizsgálja, — hanem keretébe kell vonnia az érték *megvalósítási módjait* is; azaz lélektani elemzésének az érték receptiója és realitatioja képezze egyformán a tárgyát. Az értéktan ezen kutatásaival nemcsak az értékelések minden módját fogja átölelni, hanem a cselekvésnek egyetemes elméletét is fogja megadni. Ezen vizsgálódásnak eredménye az egyik ágon az lesz, hogy az értékelések egymáshoz való tényleges viszonyát fogja felderíteni s azon kriteriumot megtalálni, mely szerint megismerhetők, valamint a mértéket, melylyel mérhetők; a másik ágon pedig a cselekvés céljait fogja fokozatos értékükben megállapíthatni vagyis meg fogja csinálhatni azon értékskálát vagy a javak azon táblázatát, melyet Platon Philebusa óta annyian próbáltak egész le Martineau, Döring és Wernicke táblázatáig. Ha az értéktan ezen feladatát megoldotta, akkor meg fognak szünni azon meddő és szélszélyes controverziák, melyek az értékdisciplinákban mai nap uralkodnak s mélyen feldult társadalmunk értékelésének kietlen symptomáit képezik; akkor nemcsak megközelítőleg és ösztönszerűen, hanem öntudatos szabattossággal fogjuk cselekedeteink értékét, vágyaink jogosultságát, ösztöneink hasznosságát, élvezeteink nemességét, társadalmi alkotásaink maradandó hecsét a csillogó, de mulékony görögtűz rakétáival szemben megállapíthatni.

Az értéktan ezen kialakulásában igen fontos támaszul fog szolgálni a lélektan, mint azon processusok ismerete, melyek az érték felfogásban és megvalósításában szerepelnek. De nem tőle fogjuk a döntést reményleni, — a mint a jelenben az értékelmélet ethikai és gazdasági téren tévesen reményli. A döntés ismeretelméleti lesz; alapját, azt

hiszem, a cél fogalma fogja képezni,¹⁾ és gyökerei ezen túl a világ őslényegébe fognak mélyedni. Teljesen pozitív tényekből fogja az érték gyökerét a szellemben felmutathatni s kosmikus vonatkozásai *philosophiai* jellemet fognak neki kölcsönözni, melyet a jelenlegi alakokban sajnosan nélkülözünk, minthogy egyrészt lélektan, másrészt nemzetgazdasági tekintetek az érték tan universalitását gátolják. Ez által az érték tan a cselekvés számára ugyanazt a szerepet nyeri, melyet a metafizika az ismeret számára tényleg játszik; az ismeretelmélet két ágra fog szakadni, úgy mint az ismerés és a cselekvés elméletére, vagyis lesz egy *ontologiai* (valóság-tani) s egy *deontologiai* (*rô déon* = a mi kell, hiány, kötelesség, pótlelektan) része, a *való* és a *kellő* metafizikája *tények* alapján. Amaz a felfogás funkcióra épülő kategóriákat fogja tárgyalni: tér, idő, okiság, *substantia* és erő, — emez a cselekvés funkcióra épülő kategóriákat: a remény és biztosság, a »kell» (Sollen) és kényszerűség (»Müssen«), az akarat és *cél*, az érték kategóriáit. És, ha nem csalódom, támadni fog e két metafizikának háta mögött egy hypermetaphizika, mely az ismerést és a cselekvést *egy* közös gyökérből fogja megérteni: a projectio fogalmából, mely nekünk képeket alkot, miket valóságokul nézünk s valóságokat, melyek képek alakjában indítják meg tevékenységünket.

Én nem akarok phantasmagoriákba merülni, s azért abba hagyom a jövő rendszeres átalakulások possibilitásait. Azt azonban érzem, hogy a cselekvés metafizikája sem a lélektanból nem fog kisarjadzani — mert erőtlen szülött léssen; sem pedig a philosophiát egészében nem fogja elnyelni. Amaz a herbarti psychologusok forró vágya; emez Döring ábrándja, melyet a philos. multjából igyekszik újra feléleszteni, de a mely csak azon korszakban képezhetette az ideált, mikor a philosophia, az emberi értelem képességén kétségbe esve, a legfőbb jóban kereste kizárólagos tárgyát (mint *Cic. de fin. V. §. 15* mondja: »summo bono constituto in philosophia

¹⁾ Így gondolja E. v. Hartmann is »Der Werthbegriff u. der Lustwerth« (Zeitschr. f. Philos. u. philos. Kr. 106 Bd. 20 sk. 1.).

constituta sunt omnia«). A lélektan maga a processusokat úgy tekinti, a mint azok a lélekben az értékre való tekintet nélkül lépnek fel; ezen processusoknak maguknak is van értékük, javakat azonban csak *bizonyos* természetű folyamatok teremnek. S éppen azért az érték fogalma túl fekszik a lélektan területén; ezen túlról visszük át s alkalmazzuk a lelki tünetenyekre. Másfelől a philosophia egészét sem fogja magába ölelni az érték tan; kétségtelen, hogy az ismeretnek két tárgya van, a melyek egyike az alany kényétől független lét, másika pedig a kénye által vezérelt cselekedet és alkotás. Ha még a Fichte-féle Én álláspontjára is helyezkedünk, akkor is a »Wissenschaftslehre« két ágra szakad: theoretische és praktische W. L.-re; még inkább kétfelé fog válni azon állásponton, mely a valóságot a megvalósítandóval, a valót a kellővel szembe állítja. S habár igaz, hogy az érték tanra nézve az ontologia (a valóról szóló tan) előzmény, az axiologia (a kellőről szóló tan) pedig csak következmény, a theoretikus érdek mégis tiltja, hogy az ontológiát az érték tanak mintegy testére szabjuk s azt mondjuk Ciceróval (*de div. II. L.*), hogy »a philos. alapja a legfőbb jó és rossz tanában fekszik«. A »javak tana« (Güterlehre) azért nem lesz = az egész philos., nem lesz »Fundamental u. Centralwissenschaft der Philosophie, zu der sich alles andere nur als Voraussetzung oder Consequenz verhält« (*Döring i. m. p. 428*); legfeljebb azon centralis tan lesz, mely az alkotó cselekedetek számára megadja az ismeretelméleti alapokat, a létről szóló tan mindig befolyásolni fogja a kellőnek ezen metafizikáját.¹⁾

Ilyen értelemben azonban bizonyosan feltétlen szükségét fogja tapasztalhatni a philosophia. Azok a szaggatott

¹⁾ *Döring* (Philos. Güterl. p. 429) arra utal, hogy Kant a philos. »Schulbegriff«-jével szemben annak »Weltbegriff«-jét állítja szembe, minek értelmében a philos. »die Beziehung aller unserer Erkenntnis auf den Endzweck der menschlichen Vít« (*T. É. B. 867. 3 k.*). Azt hiszem, hogy a T. É. B. további fejtegetései (pl. 878. l.) ellenkeznek azzal, mintha Kant a »Güterlehre«-ben látta volna a centralis tudományt; nála az igazí philos. = a term. és erkölcsök metafizikája (878. l.)

darabok, miket a logika, az aesthetika, az ethika, a közgazdaságtan most is kénytelen »praeambula« gyanánt előre bocsátani, — s melyeknek közepét többnyire lélektani falatokból alkotja össze, körözve történelmi vonatkozásokkal, — önkényt iparkodnak egy közös törzsszé összenőni, melynek közepét az érték fogalma képezi. S valamint az élettelen és élő valóság törzsvonásai lassanként a dialektikára vagy *πρωτή φιλοσοφία*-ra vezettek (Platon és Aristoteles), úgy hiszem, hogy a már Aristoteles által felállított s Wolff által még jobban részletezett *πρακτική* és *ποιητική* is fog egy közös törzsből megállapodni, mely rájuk nézve a prima philos. fontosságával fog bírni. A praxisnak ezen metaphysikáját sejtem a megalakulandó értéktanban vagy axiólogiában.

3. Az érték elmélete, a mint a megelőző §-ban foglaltak szerint értem, roppant terjedelmű mezőre vonatkozik s szálai az egyes értékdisciplinák küszöbéig vezetnek. Ezen szálak, az egyes értékfajok, magok egy központból indulnak ki, mely valamennyinek forrása s ezen középpontot azon kérdésben keresem: *mit tesz az: értékelni? hányféle értékelési mód lehetséges s milyen viszony áll fenn közöttük?* Jelen cikkem feladatának második részét abba helyezem, hogy ezen három kérdésre kielégítő feleletet adjak.

Megvallom, hogy ezen felelettel most is, mikor életemnek javarésznél túl vagyok, csak aggódva állok elő. Az értékelés kérdése mélyen belevág az ember egyéni életébe s az értékelés módjai közti döntés mindig bizonyos fokig nyilvános confessio színét ölti magára, melyben életünk berendezésének legtítkosabb rúgóit kell feltárnunk. Szemközt a mai nap dívó értékelésekkel, melyek, mint Simmel véli,¹⁾ a fajnak, az általánosnak, a köznek átöröklött ítéletét foglalják magukban s az egyénnel szemben már ezen ténylegességük folytán az igazság, a helyesség jogát igénylik maguk számára, vakmerőségnek látszik, ha valaki eltérő nézetet mer ápolni. Én azonban azt hiszem, a consensus

¹⁾ Georg Simmel, Einleitung in die Morawissenschaft. (1892.) I. II. kötet cz. igen értékes művében vezérgondolatul ezen értékelés szerepel.

omnium még nem a helyesség garantiája; a jelennek csak a jelenben van joga; az evolutio pedig a jelentől eltérő értékeléseket fog létre hozhatni. S én azt hiszem, hogy ezen majdan a jövőben általánosságra hivatott értékelésnek vagyok szószólója, annyival is inkább, mert a multnak átalakulásaiban is, úgy találom, ezen értékelés játszott nagy szerepet. S azért, bár azon aggodalommal: »hátha a számításban hiba van!« mégis feltárom azon indokokat, melyek a hedonikus és utilitarius értékelés elhagyására kényszerítenek.

A kérdés ez: *van-e a hedonikus és utilitarianus értékelésen kívül más is?* s ha van, milyen viszonyban áll eme kettőhöz? Nem akarom e harmadik értékelési módot erkölcsi értékelésnek nevezni, mert az erkölcsi értékelés ennek a körnek csak egy sectora; magáról a körről, mint egészről fogunk értekezni.

A kérdés megfajtásához szükséges először a quaestio facti-t eldönteni, azaz az értékelés tényleges módjait megállapítani. Ennél, hogy feladatunkra hamarabb térhessünk, azon tétel megengedését kell kérnem: *hogyan az érték forrása az érzésben rejlik.*¹⁾ Ezen concessio magára az értékre nézve semmit sem praeoccupál, mert jelentése ugyan annak marad, akár az érzésből, akár a kívánságból vezetem le, és subjectiv vonását mind a két magyarázat mellett megtartja; csak könnyebb megértés czéljából tesszük itt ezen lélektani feltevést. Értem pedig az érzés alatt az öntudat azon önkénytelen reactióját, melylyel valamely hatást elfogad vagy elutasít, s a melyet *élnék* vagy *kínnak* szoktunk tapasztalni. Az öntudat számára tehát a kedvérzet (élv — kín) a tárgy valamely vonásának a jelzője s így az értékelésnek kiindulópontja ez: »S vagy élvet vagy kint okoz«. A pri-

¹⁾ Ebben állapodott meg látszólag a legtöbb kutató e téren. Az érzésben az érték forrását már Hume találta (Sittenlehre 220. l. függelék »A mor. érzésről«). Így fogja fel O. Ritschl »Über Werthurtheile« (14. l.), a ki Lotze-t követi; Meinong »Psychol. oth. Unters. zur W.-theorie« (24. l.), bár egy későbbi cikkben, 1895, másfelé lát-szik hajlani; Döring »Phil. Güterlehre« (2. l.). Eltérőleg a *kívánságra* akarja visszavezetni Ehrenfels id. cikkében, a mit Jodl is helyesel.

mitív lelki tény többet nem tartalmaz. De már az, hogy:
 S $\begin{cases} \text{élv} \\ \text{kín} \end{cases}$ egy ítélet, a melyet nem az érzés mond (hisz az érzés ezen ítéletnek primär állítmánya!), hanem az érzés fölé helyezkedett alany vagy Én, melyre nézve a keltett érzés a közelebbi, a keltő tárgy a távolabbi, de mindig egyformán tárgy. Az első vagy ösítélet ennél fogva csak a tényt fejezi ki s ezen tény az önfentartás sikerének vagy sikertelenségének a ténye. Azt mondja: »S nekem élvezet okozott« azaz S az én létemet segíti elő és állítja. Ezt az ítéletet az értékelés alapítéletének kell tekinteni.

Ebben az első ítéletben azonban értékről még nincsen szó sem. Értékelésről csak akkor beszélhetünk, a mikor az állítmánynak értéke felett döntünk. Olyan ítélet, melyben az állítmány értékét jelezzük, a becsülő ítélet (Werthurheil); az actio, mely ezen becsülő ítéletet létrehozza, értékelésnek (»werthen, bewerthen« mondja a német terminus; aestimatio, estimer; apprécier, appretiatio, to value, to estimate) nevezhető. Ha tehát azt mondom: »az alma élvezetet okoz«, — akkor ebben csak egy tényt jeleztem, objective fennálló viszonyt az alma és az élvezetem között; de értékessé az alma reám nézve csak akkor lesz, ha az élvezetről azt mondom, hogy »értékes«. A becsülőítélet ennél fogva egy élvítélet felett hozott, tehát másod- (mondjuk: felsőbb-) fokú ítélet. Alapúl szolgál neki az okozó tárgy és az okozott kedvérzet (a mi alatt élv és kín egyformán foglaltatik) viszonya (az ösítélet).

Mire alapítom tehát ezen másodrendű ítéletet? Az ösítélet állítmányának értékére; a milyen értéket tulajdonítok a kedvérzetnek, olyan becslésben részesítem az okozó tárgyat. És tényleg az élvnek becslése különböző módon történhetik ¹⁾ s különböző eredményre vezet is.

Ezen becslés végbemenése felől általában kétely támadhatna és a tény mégis kétségtelen. Lehetősége az Én reflexivképességéből érthető, mely maga összes állapotait,

¹⁾ Erre nézve igen tanulságos fejtegetést találunk Hartmann E. említett cikkében, melyben az élv értékét (Lustwerth) »eudaemologiai« tekintetben akarja megmagyarázni.

tehát az érzelmét is, tárgyává teheti. Öröm és fájdalom tényleg mint az ítélet tárgyai szerepelnek is; nem ugyan azon pillanatban, melyben az öntudatot eltöltik, hanem akkor, a mikor az öntudat ismét nyugodt azonosságát visszacserezte (s éppen ezért másodfokú ítéletnek vagy felsőbb és követő ítéletnek mondjuk).¹⁾ S mire építem már most a másodfokú ítéletet? Az öntudat azon állapotára, melyet az élv és kín, mint tárgy, benne létrehoz; ezzel az új állapottal mérjük össze a kedvérzetet s mondunk ítéletet értéke felett. Összemérhetjük pedig a két állapotot *quantitas* (vagy intenzitas) és *qualitas* szempontjából; egyezés vagy nem egyezés e két állapot között a becsülő ítélet állítmányában fixiroztatik. Az élvnek ereje (intenzitása), ha objectív mérték hiányzik is számára (mert az inger és érzés közti psychophys. viszony még egészen hamályos), mégis közvetlenül mérhető, bár itt tagadhatatlanul sok tévedés lehetséges, sőt elkerülhetetlen. A körülményeket, melyektől egyrészt az élvnek, másrészt a kinnak intenzitása függ, s melyek közt igen nagy szerepet játszik az ellentét, főpontokban Hartmann említett cikkében jelezve találjuk, — célunkra nézve azok részletezése felesleges.²⁾

Nevezetesebb azon szerep, melyet az élv értékének megállapításánál az élv minősége játszik. Én teljesen osztom Jodl nézetét, melyet G. Fr. James egyik cikke ellen (»Th. Hill Green u. der Utilitarismus«) hangoztat, hogy t. i. »die qualit. Unterscheidung von Gefühlen, die nach James unzweifelhaft anerkannt werden muss, erscheint mir unhaltbar«. Az érzésnek magának csak két alapqualitása van: élv és kín; »látszólagos qualitativ differentiak, a szembe-sített tartalomtól erednek.«³⁾ S mégis azt hiszem, hogy az érték dolgában Jamesnek igaza van. Az ugyanis, a mi az öntudatban mint élvérzet lép fel, nem egyszerű, hanem két

¹⁾ Hartmann i. cikkében (106. Bd. p. 31): »diese zweite, reflectirte Lust ist der Index für den eudaemon. Wert, den die erste concrete Lust für die Befriedigung des zweiten hinzutretenden Wohlens hat.«

²⁾ 106. Bd. p. 29—30.

³⁾ Arch. f. syst. Philos. 1895. 491. l.

elem keveréke; az egyik az Énnek tiszta érzete, mely a complexumnak végleges előjegyét adja (\pm), a mások azon homályos keverék, melyről ráismerünk, hogy az érzés honnan indított meg s a mely az összérzetnek mintegy »salaktizál» adja meg (ha szabad így neveznem). A belső megfigyelés ezen adatát kétségbe nem lehet vonni, s hogy ezt nem a »képzetek» adják (mint Jodl a »repraesentativer Inhalt» alatt érteni látszik), hanem redkivül complicált organikus vegyes érzetek, azt a jóllakottság, az étvágy, az éhség és szomjúság eseteiben anatómiai és physiologiai tényekkel és hozzávetésekkel Oppenheimer részletesen igyekszik felderíteni.¹⁾ Ezen tényt szemmel tartva, bátran lehet az érzelmek kvalitásáról más értelemben is beszélni, mint Jodl kívánja.

A mi már most az élv értékét (Lustwerth) illeti, ennek megállapítása egyenesen s kizárólag a kvalitására utal. Igaz, hogy ezen értéknek is indexe, jelzője, az élvérzet, azaz: az új állapot + vagy — előjele szerint történik az élv értékelése itt is;²⁾ de ezen élvérzetnek nem az intenzitása, hanem kvalitása dönt az élv értéke felett. Az értékelésnél ugyanis két factor összemérése történik; egyik a tárgy, másik az alany, — itt a tárgy az élvérzet complexuma, az alany pedig az öntudat, — s e kettőnek congruentiája vagy discrepantiája okozza azon, intenzitásban sokkal gyengébb, kedvérzetet, melynek kifejezése az értékítélet állítmánya. Ezen állítmány csak annyit mond, hogy az élvcomplexus minőség tekintetében az Énnel egyezik-e vagy nem, ennél fogva egészen független az élv intenzitásától, s annyiban merően *qualitativ és objectiv ítélet*. S az ítéletnek ezen tulajdonsága teszi azt voltaképen *érték-ítéletté* (Werthurtheil); csak az öntudat és az élvcomplexus ezen objectiv, minőségi, összemérkezéséből ered a dolognak az öntudatra nézve fen-

¹⁾ Dr. Z. Oppenheimer, »Physiologie der Gefühle,« Heidelberg 1899, p. 36—47.

²⁾ Hartmann I. cz. 20. l. »Die Lust- u. Unlustempfindungen in ihren verschiedenen Graden oder Mischungen dienen als Kennzeichen oder Index für den Werth der sie erzeugenden Ursachen, weil u. insofern sie als Kennzeichen u. Index dafür dienen, ob u. in welchem Masse dieselben den Willenszwecken förderlich o. hinderlich sind.«

forgó értéke. Így értendő a becslőítéletnek másodfokú (secundär) természeté.

Ezen kissé abstract s azért vékony okoskodást a következő példa érthetőbbé fogja tenni. Az étkezés eredménye rendszerint a jóllakottság élvérzete. Ha ezen élvérzetnek pusztán intenzitását tekintem, akkor merően *érvéleti, hedonikus álláspontról* becsem, s így teszik az állatok, s az állati functiókban elmerülő emberek (egy Claudius, Caligula, Vitellius történelmi példák). Ez a pillanatnyi élvérzet álláspontja. Ha ezen élvérzetben csak annak *jelét* látom, hogy a test önfentartása sikerült, akkor az étkezés becsé nem az élvélet, hanem az energia megtartása alapján állapítatik meg, a *hasznossága* szerint, azaz utilitarius szempontból. Így ítéli meg az értelmes ember általában. Ha a hasznosság által okozott élvérzetet az öntudat természetével mérem, annak kvalitásával, akkor objectiv és qualitativ ítéletet hozok róla, vagyis *nemességi* fokozatát állapítom meg. És így voltaképen két megítélési mód áll egymással szemben; az eudaemonistikus és az idealistikus, s az elsőnek két sarjaként a hedonismus és utilitarismus.

Az értékítélet alapja ezek után azon szerepben keresendő, melyet az indexnek, az élvnek tulajdonítunk. A hol az élv az egyedüli, az öntudatot teljesen elborító állapot, ott az állat ennek intenzitása által ragadtatik s értékelése az élvvel összeesik; a hol a közvetlen élv más, objectiv congruentiának csak jelzője, ott az okozó tárgy értékelésében *ezen viszonyok* játszzák a főszerepet; a hol pedig az élv csak a tárgy és Én azonosságának jelzője, ott a mérték többé nem az élv, hanem az *Énnek* kvalitása. S ennek alapján a becsló ítéletek, minden lélektani egyezésiük mellett, három qualitative különböző kategoria alá foglalandók, úgy mint 1. *élvítéletek* (Lusturtheile), melyeknek állítmánya az okozott kéj, 2. *hasznossági ítéletek* (Urth. des Nutzens), melyeknek állítmánya az eszköziség értékfokát tartalmazza és 3. *nemességi ítéletek* (Urth. der Würde), melyeknek állítmánya az egyik oldal abszolút értékességének kifejezése, a melyhez az adott tárgyat mérjük. Az élvítéletek teljesen subjectívek, — azért mértékül nem alkalmasak; a hasznossági

ítéletek már objectív, de relatiókra épülő ítéletek s e relatiók állandóságában (hiány és pótlék viszonyában) van már állandó alap; a nemességi ítéletek valódi észítéletek, melyekre nézve az egyezés élve pusztá index, a hasznosság élve alárendelt s sokszor elnyomható, ellenben az intelligentia önmegbecsélése a döntő szó.

Azt hiszem, hogy a tapasztalat ezen levezetésemet minden irányban bizonyítja. Az emberek értékelése tényleg csak három formát mutat, miknek állítmányai: a kellemes, a hasznos, a nemes. A mi fejlett társadalmunkban mind inkább ritkúl a naiv hedonisták sora, kik a közvetlen élvezet előtt térdepelnek; de a gyermekekben és sokakban, kik örökös gyerekek maradnak, kivált a női nemen, még mindig látjuk az ősi, töretlen, naiv hedonismust. Az aranyborjat körülzáncoló csak leplezett, reflectált, szegénylős hedonisták, kiknél gyakran a lölábat a haza, az egyház, a társadalom, az emberbaráti szeretet, a magas czélok mephistophelesi köpenykéje nem bírja eltakarni. És ha a naturalista kéjenczek számát az értelem meg is apasztotta, a reflectált kéjenczek hadát annyival inkább megnövesztette; s ezek az élv helyébe aranyborjúnak a »sikert«, az »óriási, soha sem volt sikert« tették. De ezen tömeggel szemben mindig s most is egy csekély had iparkodik állást foglalni; s valaminth a haszon vitézei kiszorították a gyanutlan kő lovagjait, úgy biztosan kell reményleni, hogy amazokat a »szellem lovagjai« fogják felváltani. Minden analogia e mellett látszik szólani, hogy az »örök harcznak« ezek fogják végső jelenetét eljátszani.

A közzelfogás ezen lassankénti átalakulását az ethikai álláspontok transmutatiójában is észleljük. Azon irány, mely az érték mértékét az élvezetben kereste s mint *hedonismus* (vagy inkább *kyrenaismus*) a tevékenység végczélját a pillanatnyi élvben látta, a reflectálatlan élvirány; ebből a törzsből fakadott az *epikureismus*, mely az élveknek értékfokozatát is próbálja megadni, de a testi és szellemi élvnek megkülönböztetésével s különböző becslésével nyilván más mértéket is használt fel. Álláspontra nézve különbözik tőle az *utilitarianismus* (vagy rövidebben egész helyesen »utilismus«);

mert a haszon a hiány és pótlék objectív viszonya felett mond ítéletet s így az élvezetet helyesen csak indexnek nézheti. Az, a mi értékes, a haszonnál nem az élv, hanem az actio, melyet az élv kísér, az önfentartás tevékenysége; ennek sokszor közvetlenül kín lehet az eredménye, s azért nem ezen subj. eredmény, hanem a tevékenység valamely czélhoz való alkalmassága az, a mit megítélünk. Így mondja Aristoteles az *ètégyua*-t értékesnek s azért Paulsen ¹⁾ »energismusnak« ajánlja elnevezni. A rendes utilismus a Bentham-féle fogalmazásban ettől abban különbözik, hogy egyedül értékesnek csak az *élvet* (pleasure) találja,²⁾ tehát a hasznosság objectív alapultságát félretolja s csak a subjectív eredményt veszi mértékül. Ilyen fogalmazás mellett a Benthamismus az epikureizmussal azonos elvi állásponton áll s az eudaemonismusnak hedonikus irányához tartoznék.

Ha már most a hasznos tevékenység qualitását veszem az érték alapjául, akkor teljesen más mértéket alkalmazok s az egész irányt *idealismusnak* lehet nevezni (az ő eredeti szép jelentésében, a mely úgy metaphysikai, mint ethikai tekintetben csakis ezt az értékelési módot illeti meg). Ilyen félbeszakadt értékelés az aristotelesi energismus, mely a scholastikusok között pl. Aquinói Tamásnál is található,³⁾ ilyen a stoikusoké, ilyen az intellectualistáké, Kant és a német idealismus ezen alaphoz számítandók s erre felé hajlik J. St. Mill is, a mikor az élvezetek qualitását sürgeti, mint egykor Epikuros.

S így valamint a közéletben három értékelési módot találunk, melyeknek értékjelzői a kellemes, a hasznos a nemes, — úgy az ethikában is megfelelőleg 3 irányt észleljünk: a hedonismust, az utilitarianismust vagy inkább energismust és az idealismust. Ezen három értékelésnek kifejezői a fent jelzett háromféle ítélet: az élv, a haszon és a nemesség ítéletei. A hedonismus korlátolt pillantása csak

¹⁾ Einleitung in die Philos. p. 433. (4. kiadás).

²⁾ Bentham. An introduction to the princ. of morals and legislation. I. 11.

³⁾ Joh. Zmare. Die Werththeorie bei Arist. u. Thomas v. Aquino (Archiv f. Gesch. d. Phil. V. Bd. 407. 1899).

a momentan élvre fordul, tehát az életnek csak egy pillanatát tekinti; az energismus (vagy utilismus) pillantása az egész élettartamot veszi tekintetbe; az idealismus az időn felül álló örök minőséget becsüli. A hedonismus látköre tehát az utilitarismuson át bővül s tágul ki idealistikussá.

Az eddigi eredményt ezek után abban lehet összefoglalni, hogy a becsülő ítélet az élv értéke feletti ítélet; hogy ilyen értékelés három van: kellemes, hasznos és nemes (hozánk méltó); hogy ezen háromféle értékelésnek az erkölestanban három irány felel meg. Azon reménynek adtunk egyúttal kifejezést, hogy ezen értékelések közül az idealistikus lesz idővel uralkodóvá, a minek indokolását a következőkben akarom röviden előadni.

5. A 4. §-ban felmutatott értékelési módok a tárgyak megítélésében együttesen szoktak előfordulni. Az első, legfelületesebb értékelés a *kellemes*: a tárgyak oki összefüggése a *haszonra* vezet; a hasznot mintegy sub specie aeternitatis állítja maga elé a *nemes*. Absolute értékessé a tárgy csak nemes tulajdonságai által lesz; mondhatnók ennél fogva, hogy a kellemesnek és hasznosnak értékét a nemes adja s szabja meg. Az értékelések e szerint félbeszakadnak, ha a nemeségig fel nem viszzük; minden igazi értéknek forrását tehát ezen 3-dik értékelési mód képezi.

Az értékelések ezen rangfokozatára első sorban s legáltalánosabban a tények fejlődéstani megfontolása látszik vezetni. Ontogenetikus szempontból a gyermeknek természetes értékelése a hedonikus; a férfúné az utilitarius; a nyugalomra hajló érett elméé (a »szép« öregeké, nem a vén »latroké«) az idealistikus. A gyermek lelki életében az érzelnek képezik a középpontot, a férfúéban az érdekek, melyek a realis világhoz kötik, hol alkotni s tenni kénytelen, az érett elmében a kis világ határai megnyílnak, kitégúlnak s a kosmikus egység, Spinoza substantiája, lép előtérbe óriás fenségevel. De az egyes értékelések ezen egymásutánja csak relativ (szinte csak a potiori fit denominationi). A gyermekben is fel-felvillan a hasznossági, sőt a nemességi értékelés; a férfúnak az élv szolgál útmutatóúl a haszon felé vezető útjában; a megállapodott elmében a

haszon a jelző a nemes irányában, az élvezet (már természeti és organikus feltételek hiánya miatt) mellékszerepet játszik. Minden értékelési módnak vannak tehát organikus és pszichikus feltételei, melyekbe kötve van; az élvbecslésnek a fejlődő élet pezsgő lüktetése, a hasznosságának a causalitást felismerő értelemnek (intellectus) fejlettsége, a nemeségének a tertii generis cognitio (a ratio) látszik ilyen feltételeül. A gyermeknél a saját élv, a férfúnál e mellett az objectiv fennállás és tevékenység feltételei (a felebaráti alkotások), az érett elménél a kosmikus tekintet, a mindenségbe való kipillantás az értékelésnek alapja. Ezen határokat évek szerint megszabni nem bírjuk; s mégis annyira megszoktuk az álláspontok ezen természetszerű váltakozási rendjét, hogy egy utilitikus pillantású gyermeket visszatehetszéllel nézünk ravasz számítása miatt, egy idealistikus férfút ábrándozónak, rajongónak szoktak esőfolni, a trójai öregeket pedig, kik Helena bájainak szemlélésénél gyönyöríttasan nyelvükkel esettentenek, kinevetjük és megvetjük. A vénséggel rendesen járó fukarságot s kegyetlen érzéketlenséget mindig defectusnak tekintjük az agyvelő componenseiben. S így bár az életkor feltételei mindig egy bizonyos értékelési módot tesznek uralkodóvá, mégis mindenkiben mind a 3 értékelési módnak mintegy lehetősége él. Benne él a gyermek értékelésében az idealismus melegítő lendülete is, a mint a finom érzésű idegenkedés mutatja, mely az alacsonyságtól visszariad; lendületessé teszi a férfú tetteit a kosmos rendjében való bizalom; s tökéletessé teszi a böles aggastyánt a hasznos eszközök biztos ismerete s tanácsa, valamint a ritka isteni adományúl neki jutott derült vig-ság, mely, résztvéve az ifjak örömeiben, biztos kézzel vezérli tevékenységüket s a férfiak harcában enyhe szóval érvényt szerez az örökké való szellem követelményeinek.

A háromféle értékelés ennél fogva a fejlettség fokához mérten egyformán jogosultnak látszik. Látszik pedig nem csak az egyesnél, hanem a törzsek, fajok, sőt az egész emberiség haladásában is, melynek értékelései a hedonismussal kezdődtek s a rideg haszon keresztül (római birodalom) a kereszténység által inaugurált szellemuralom felé emelkednek,

S én érzem mégis, hogy azok közül, a kik ezen sorokat olvassák, nem egy fog vonakodni azokat aláírni; magam sem állapodom meg a háromféle értékelés abszolút egyenjogúságánál, bár relative elismerni kész vagyok. A phylogenesis, ha az evolutio szempontjából nézzük, határozottan a mellett szól, hogy a nemességi értékelés a legmagasabb; s a fogalmak nexusa arra vezetett engem, hogy a nemességi értékelésben minden más becslés logikai feltételét lássam. Vagyis más szavakkal: *arra a meggyőződésre jutottam, hogy minden értékelésnek csak akkor van értelme, ha a nemességet vesszük alapul.*

Ha a világot, a *κόσμος*-t, véges-végig beláthatatlan célszövedékül tekintjük, — akkor valószínűnek fogjuk találni, hogy az, a mi később alakult ki, a fejlődés áthaladott pontjainál tökéletesebb is; s így itt a »*posterius tempore*« = »*prius jure*« vagy mondjuk ki: »*dignitate*«. S miért ne tekinthetnők a világot célszövedéknek, ha a természetet okszövedéknek kell tekintenünk; hisz a célsorozat nem más, mint a megfordított oksorozat. A mire minden ok irányul, tehát valamennyi oknak eredménye, ezt bátran lehet az oksorozat céljának tekinteni.

Ha tehát így tekintjük a világot, s azt látjuk, hogy a Föld legkésőbbi sarjadéka az ember, akkor ezt a Föld legtökéletesebb szülöttjének kell elismerni; legtökéletesebb pedig azért, mert valami oly kvalitást rejt magában, a melyet a megelőzők nem birnak felmutatni. Ez teszi őt »*nemes idegenné*«, ez teszi a teremtés »*koronájává*«, s ebből folyik, hogy a teremtés »*ura*«; *mert ura önmagának.* »*Self is the Lord of Self; who else could be the Lord?*« kérdi naiv mélységgel a Dhammapada.¹⁾ Ha az evolucionak van valami jelentése, akkor abban kell állania, hogy az új alakok a régieknél tökéletesebbek; s ezzel az van mondva, hogy ennek a felsőbbnek az alsóbb felett uralkodóvá kell lennie. És azért az értékelés, mely ezen alapról történik, a végleges és legfőbb; a nemességi értékelésben van a többinek betetőzője és értelme.

¹⁾ *Dhammapada* ch. XII. v. 100. (Sacred Books of the East, vol. X. Part. I. translated and edited by Max Müller. Oxford, 1881).

Közel állunk ugyan ezen értékeléssel azon veszedelemhez, hogy becslésünkbe aesthetikai elemek keverődnek, a mint Simmel a Nietzsche-féle értékfogalomnál észrevehetni véli.¹⁾ A veszedély azonban nem aggasztó; ezen tényből ugyanis most csak annyi következik, hogy az aesthetikai értékelés is nemességi értékelés, de éppen nem az, hogy az ily nemességi értékelésnek az aesthetikaival össze kellene esnie. *Egy* csoportot képeznek együtt, melyet mélyebb analysis ismét fog határozó jelek alapján több csoportra bontani. De ebben a csoportban is az ethikai értékelés foglalja el a legfelsőbb fokot s már ezen dignitásánál fogva az észfejllettség előtt kötelezőnek jelentkezik, — a mint az axiologia már sokszor hangoztatta, s azt hiszem, egészen kielégítő módon ki is bírja mutatni.

A tényeknek higgadt összehasonlítása, fejlődési szempontból, tehát arra mutat, hogy azon értékelés, a mely az egyesnél s az összességnél legkésőbb foglalt helyet, a legtökéletesebb s így uralomra praedestinált. Nekünk azonban ezen általános jelzés még nem lehet elegendő, valamint azon tény sem, hogy az ethika legnagyobb képviselői ezen mértéket szokták régóta a dolgok megbecsülésénél alkalmazni. Mi éppen ez utóbbit akarjuk igazolni s ezen igazolásnak, magának az értékelésnek természetéből, mint elkerülhetetlen gondolatnak kell következnie.

6. Azon tételnek, hogy *minden érték a nemesség fogalmából* fakad, logikai igazolását, nézetem szerint, úgy lehet adni, hogy a nemességet minden érték logikai feltételül mutatjuk ki. Ez utóbbi pedig úgy eszközöltetik, ha minden más érték fogalmában a nemesség fogalma nélkül hiányosságot sikerül feltüntetni, mely hiányt csak a nemesség fogalma képes pótolni. Ezen fogyatékoságot legkönnyebben

¹⁾ *Georg Simmel* (*F.: Nietzsche. Eine mor. phil. Silhouette*). »Den jeweiligen Typus Mensch bestimmt ihm nicht der Durchschnitt der Menschen, sondern die jeweil höchste Spitze, die das Menschthum erreicht hat.« S ehhez megjegyzi: »An diesem Hauptpunkte der N.-schen Werthlehre zeigt sich vielleicht klarer als irgendwo sonst der Einfluss aesthetischen Empfindens« stb. . . . (Zeitschr. f. Phil. u. phil. Kr. 107. Bd. 206. 1. 1896).

lehet a haszon fogalmánál tapasztalni. Ennek elemzése ennél fogva az első dolog s az érték elméletében ezen oknál fogva a haszon elmélete szükségképen a legfontosabb alkotó rész; ha a haszonnal tisztában vagyunk, akkor az élvértékkel is rendbe jövünk, a melyre a haszon egyenesen rá látszik mutatni.

Mit értünk tehát *hasznosság* alatt? A közgazdaságtan, talán egyértelműleg, hasznosság alatt a dolog viszonyát az emberi hiányokhoz érti, s minthogy a hiányokból származnak tevékenységünk céljai, azért egyre megy, akár így határozzuk meg: »hasznosság a dolgok azon tulajdonsága, hogy szükségleteinket (hiányainkat) fedezik (pótolják: »ein Bedürfniss zu befriedigen«), — akár abban keressük, hogy »emberi célokat előmozdítanak« (»menschliche Zwecke befördern«). Az első fogalmazást találjuk Riedlnél, Lotznál,¹⁾ Wernickenél,²⁾ Menger Károlynál,³⁾ s másoknál; az utóbbit Hermann és Raunál.⁴⁾ S magam a Rau-féle fogalmazást, mely szerint a hasznosság az emberi célokra való alkalmasságban keresendő, elfogadhatónak s céljainkra teljesen elegendőnek találom. Ellenben korlátozottabbnak, mert az objectiv alapot háttérbe szorítja, vélem a Sokrates-Bentham-féle meghatározást: »by utility is meant that property in any object, whereby it tends to produce benefit, advantage, pleasure, good or happiness (all this in the present case comes to the same thing)«,⁵⁾ melyet Ehrenfels »eines Gegenstandes Fähigkeit, Glücksförderung zu bewirken« kifejezéssel elfogad (i. cikk p. 86).

A háromféle fogalmazás különbözőzése nyilván onnan ered, hogy az első a processusnak, mely a hasznot létrehozza, elejét (a hiányt), a második a közepét (a közelebbi célt), a harmadik pedig a végeredményt (az élvérzetet) tartja szem előtt. Minthogy pedig a két első mindenkor megvan, a 3-diknak szerepe pedig kétes s éppen most még

¹⁾ ²⁾ V. ö. Friedländer: »Die Theorie des Werthes« p. 39.

³⁾ Der obj. Werth u. Preis p. 34.

⁴⁾ Rau. Lehrb. der polit. Oekon. Heidelberg 1847., a kit Friedländer is kövct.

⁵⁾ Bentham. Principles of morals and legislation. 2: 1.

vitatott, azért ama két elsőt találom alkalmasabbnak. *Hasznos tehát az, a mi valamely hiányt pótol*, — mert e hiányból fakad a cél s elérése élvezetes.

Mindezen definitio azonban abban egyezik, hogy a hasznosság csak eszközi érték; akár a hiányt pótolja, akár a közeli célt segíti elő, akár élvezet okoz — *hasznos mind a 3 esetben csak az eszköz*. S ezen eszköziségben rejlik a hasznosságnak, magán túl utaló, fogyatéksága.

A hasznosság ugyanis viszonyfogalom; magában véve a dolog nem hasznos, hanem csak viszonyban mással; s azért a dolognak lehet ugyan objective azon tulajdonsága, mely hasznossá teszi, de e tulajdonság csak akkor lesz hasznossá, ha egy más dolognak hiányát tényleg pótolja. A haszon tehát objectiv viszonyból ered ugyan, mely van az ösztön hiánya és pótléka között ($H = \frac{h}{p}$), de ez csak a két dolog tevékeny relációjában nyilvánul;¹⁾ így a víz pl. hasznos a növényre nézve, de ez csak akkor nyilvánul, a mikor a növény vízhiányát pótolja. Ebből nyilvánvaló, hogy a hasznos csak eszköz valamely más cél elérésére; s ha a haszonnak értéke van, akkor ezt ezen magasabb vagy alacsonyabb céltől nyeri, vagyis a hasznosság érték tekintetében más gondolatsorra utal minket.

De ha a haszonérték a cél értékétől függ, vajjon mi az a cél, mely miatt a haszon értékesnek mondatik? Közönvésegesen e célt 3 ponton szokás keresni; az önfentartó tevékenységben, az élvezetben vagy a cél kvalitásában; s e szerint hasznos az, a mi vagy az önfentartást elősegíti, vagy pedig a mi élvezet okoz, vagy végre a mi az önmagában értékest állítja. S én úgy látom, hogy az okoskodás logikuma arra vezet, hogy végső instanciában *minden értékkelés az absolute értékesnek gondolatát teszi fel* (értve itt az »absolute« alatt az emberre nézve legmagasabbat, tehát az emberi felfogás absolut határpontján állót, — a mit

¹⁾ Így látta ezt már Condillac: »a dolog értéket nyer, mihielyest használ.« Hogy C. a hasznosságot az ítéletünktől teszi függővé, az subjectivistikus vonás, mely csak a conditio Jacobeára utal, de a haszon obj. természetét nem érinti. V. ö. Zuckerkandl i. m. 56., 57.

lehető félreértések elhárítása végett mindig szem előtt kell tartani). Ezen tétel helyességére a következő megfontolás vezet.

Ha a haszon értéke végső ponton az önfentartástól függne, akkor az önfentartásnak önértékének kellene lennie. Azonban mindenki azonnal érzi, hogy ezen állítás, úgy a hogy van, nem helyes. Az önfentartás ugyanis = tevékenység; s azért, ha az önfentartás önértékű volna, akkor a tevékenység maga volna önértékű. Ez azonban ilyen általánosságban a tapasztalattal ellenkezik. Maga a tevékenység sem nem hasznos, sem nem káros, hanem közönyös; öntudat nélkül a vonzás ép oly értékes, mint a taszítás, s ha hasznosságai különbség van közöttük, akkor azt az eredmény értékesége állapítja meg. A mikor arról van szó, hogy a növény fejlődjék, akkor a víz hasznos; a mikor pedig arról, hogy a szoba egészséges legyen, akkor a víz a falakban káros; az eredmény teszi a hatást hasznossá vagy károssá. Vagyis a tevékenység, mint tevékenység, maga közönyös physikai processus: hasznossági vonását a viszony másik tagjától, az eredménytől nyeri.

S valamint a tevékenység általában sem nem hasznos sem nem káros, ép úgy az önfentartó tevékenység fogalmához sem tartozik a hasznossági vonás. Evés és ivás, futkosás és ülés, nemzés és pusztítás, látás és hallás, harag és félelem, gondolat és alkotás pusztán physikai actusok, melyekhez hozzákötve a hasznossági jelző nincsen; valamennyi csak akkor lesz hasznossá, ha a kívánt eredményt megvalósítják. Minthogy pedig az önfentartás nem egyéb mint ezen tevékenységek összege, melyek magukban véve közönyösek, azért az önfentartás maga is közönyös physikai actus, mely a dolog természetéhez tartozik és nem különbözik tőle.¹⁾ Ha tehát azt mondanók, hogy az evés hasznos, mert önfentartásunkat elősegíti, hogy a nemzés hasznos, ugyanazon oknál fogva, hogy a látásnak, indulatnak, terve-

¹⁾ Igen jól mondja Spinoza Eth. II. pr. 7. Conatus, quo unaquaeque res in suo esse perseverare conatur, nihil est praeter ipsius rei actualem essentiam.

zésnek haszna ugyanonnan ered, — akkor tautológiát mondanánk, mert evés, látás, indulat mind önfentartási actusok, s azért az önfentartást hasznosnak neveznök, mert önmagát tartja fenn. S azért, ha az önfentartás értékes, akkor nem azért az, mert tevékenység, hanem vagy célja vagy más valami (minőségi) vonása miatt.

S tényleg, a mikor az önfentartást értékesnek ítéljük, titkon mást értünk, mint a mit nyíltan dicsérünk. Ha valaki önfentartásra gondol, akkor a háttérben olyasmi lappang, a mit az illető végtelenül nagyra tart; az önfentartást *e miatt*, azaz mint eszközt becsüli nagyra; vagy szabatosabban: az egyes önfentartási actusokat ezen *egy* eredmény miatt tartja hasznosoknak. Ezen egy eredmény pedig nem más, mint az öntudat; senki sem akar *létezni*, ha öntudatlanul kellene élnie, s azért a halhatatlanságnak oly ígéretése, milyennel Schelling idejében a pantheismus biztatott, a mag helyett az üres dióhéjat nyújtja az epedőnek.¹⁾ Sőt a kényesebb és finnyásabb, a sentimentalis lelkek még az öntudatot sem találják elegendőnek, az önfentartó tevékenység mögött az élvezet lappang, mely miatt értékesnek nevezik. Az energismus, Paulsen-féle alakjában is, ezt rejtegeti. Midőn azt mondja: »Selbsterhaltung ist das, worauf der Wille absolut gerichtet ist«,²⁾ — akkor nyilván a fenti tautológiát követi el s a tevékenységnek célját a tevékenységben keresi. De a mi Paulsennél is a háttérben lappang, az kettő: 1. ez a tevékenység sokféle s azért Paulsen »az életfunkciók szabályszerű végbejövését« követeli (»normale Ausübung der Lebensfunctionen«), s így folytatja: »az ember nemcsak vegetálni akar, hanem derekasan, s a hogy emberhez illik, akar élni s érvényesülni«, (»der Mensch will nicht bloss vegetiren dasein, sondern er will tüchtig u. wie es sich einem Menschen gebührt,

¹⁾ Ez egyszerű dolog az ethikusok közül, fundamentalis jelentőségében, csak Schuppe Vilmos látta s tette az ethika oltvé: »das im erörterten Sinne absolut Wertvolle ist das Bewusstsein.« (Grundr. der Ethik u. Rechtsphilos. p. 108.) Erre különben részletesebben térünk rá.

²⁾ System der Ethik. I. 212. 1.

leben u. sich bethätigen*). De mi »illik« az emberhez? ez nyilván bizonyos *nemességi értékelést* tesz fel, a melyhez Paulsen, Aristotelesre hivatkozva, hajlandó is. Vagy pedig 2. a lappangó indok az *élvezet* (Lust). Hiába tiltakozik Paulsen ez ellen s hivatkozik a biológáira, mely szerint »az élv csábítóul szolgál, úgy mint a kín intőül« (»wie der Schmerz als Warnung, so dient die Lust als Lockung« I. 208). Ha a tevékenység maga értékkel nem bír, azaz nem önértékű, akkor csak az élv kedvéért fogjuk végrehajtani.

Ha tehát a hasznosságról szólunk, akkor a tárgy valamely tulajdonságát a szerint értékeljük, a mint valamely célunkat előmozdítja; az eszköz csak azért értékes ránk nézve, mert a cél értékes. Minthogy pedig az önfentartás maga nem cél, azért másban kell a hasznosság alapját keresnünk; eddigi fejtegetéseinknek ez az eredménye. Az önfentartás eszköziségét a mi elemzésünkön kívül még azon tény is bizonyítja, hogy az önfentartás, mint végezés, nyílt ellenmondást képezne, mert tényleg a természetben sehol sincs elérve; az önfentartás csak addig észlelhető, a míg valamely cél szükségességnek mutatja. Növények és állatok, úgy egyenként mint fajonként, sőt nemenként is elpusztultak, a mint a kozmikus viszonyok változtak, azaz, a mint azon okozatot létesítették, melyhez eszközként hozzájárultak. Az energismus ennél fogva félbeszakadt felfogás; a tevékenység maga közönyös physikai actus, melyre a dolgok nexusa kényszerít. — de értéket csak akkor nyer, ha a tevékenység valami értékes cél szolgálatában megy végbe.

Ezen értékes eredmény már most csak két ponton kereshető: vagy az *élvezetben* vagy az eredmény *minőségében*: amaz mintegy individualis értéket kölcsönöz a tevékenységnek, az egyénre nézve fennállót, emez kozmikus értéket, a mindenségre nézve fennállót. S az emberi intelligentia mostani fejlettsége mellett absolute beláthatatlan, hogy az érték még valami harmadikban volna kereshető. Ebből következik, hogy, ha az élvezet mint az életnek végső célja nem igazolható, az érték forrását csak a minőségben lehet keresni.

Hogy az *élvezet* nem lehet a *tevékenységnek* végső

célja: azt, ha az ide vágó végtelen fejtegetéseket összegezni lehetne, a mai erkölestan egyik eredményeként lehet állítani. Ez eredményt egyfelől a pessimistikus elmékedéseknek, másfelől az utilitarismus részletes calculusának köszönhetjük. A pessimismus az élvbilan keresésével, az utilitarismus a cselekedetek hasznosságának részletezésével az élv és kín viszonyát, azoknak szerepét az emberi cselekedetek indokai között oly sok oldalról mutatta be, hogy lassanként, ha nem is exact számítással, de mintegy nemtudatos lecsapódással azon eredmény jegezedett ki (legalább a mennyire a facitot én gondolom), melyet a fenti tételben összefoglaltam. Nem arról van szó, hogy az élvezet túlsúlyban van-e a kín felett, — ezen calculus lehetetlenségét Paulsen igen elmésen s jóízű humorral mutatta ki;¹⁾ általános megfontolások azonban kétségtelenné teszik, hogy a kín túlsúlya mellett már physikailag lehetetlen volna a kosmos fennállása, legalább azon részében, hol életműködést találunk. A kérdés csak az: végezés-e az élv, ha el lehet érni? vagy pedig általános eszköze, indoka a cselekvésnek? vagy egyszerűen kísérelő és jelző tünemény?

A felelet szerintem csak az lehet, hogy az élv sem nem végezés, sem nem végső indok (eszköz), hanem *tisztán élvényműve, járuléka, kísérelő*; és mint ilyennek nincs az a képessége, hogy a *jelzésen* kívül még *értékmérő* is lehessen. Ha ugyanis eszköz volna, akkor indokul szerepelne minden tevékenységben; ha cél volna, akkor minden élv helyes és értékes volna. Ámde a tények egyiknek ép úgy ellenmondanak, mint a másiknak.

Egy kis phantasiával az életet úgy lehetne felfogni, mint jutalmat, praemiumot, melyet a természet oly actusokra tűz ki, mik az ő céljait szolgálják.²⁾ Paulsennek ezen gondolata azonban nyilván csak az emlékezettel bíró lényekre vonatkozhatik; mert hogy az élv mint jutalom indokul szerepeljen, ahhoz kell, hogy az állat már egy ízben megpróbálta, tapasztalta legyen, azaz ismerje. Mielőtt tehát

¹⁾ Syst. der Ethik. I. 230.

²⁾ U. az I. 208. — II. fejt 3. §.

tapasztalta volna, indokul nem állíthatja magának; ehhez emlékezet kell.

Ámde mielőtt az állat e tapasztalatot szerezné, élnie kell, azaz cselekednie s ezen cselekedetnek valamiféle okkal kell birnia. Ezen ok nem lehet más, mint az állat organikus állapota, leginkább hiánya, melyet a reactióval meg akar szüntetni. Így képzelem pl. a protistákban végbemenőnek a tevékenységet s így megy végbe tényleg bennünk is az actiók nagy része, melyek ennél fogva valamely hiányban, ha tudatos: hiányérzetben, birják indokukat. Tagadni nem lehet, hogy idővel eszközül az élv is tűnik fel s az állatot vezeti; de az élv emlékének ezen feléledése is mélyebb gyökereivel a hiányra látszik mutatni; a hiány idézi fel a pótló képet, a pótlék az ideális élvot s ez ideális élv segíti a hiányérzet indító erejét. Jólakottak (minden irányban) előtt az étel, mozgás, asszony, barát képei nem állanak azon élvindexszel, mely a (mindenféle irányú) éhezőknek glóriával övezi körül a pótlék képét (ételt, levegőt, asszonyt, barátot, hatalmat stb.).

Én ezen megfontolás alapján azt merem állítani, hogy az élv a cselekedetnek soha sem alapindoka, bár ennek a hatását erősíti; alapindoka a cselekedeteknek mindenkor a hiány, — azaz az Énnek fájdalmas helyzete.

S valamint nem indok, úgy egyetemes cél sem lehet az élvezet. A cselekedet lélektani motivációjának elemzése ezen folyamatot ekképen mutatja. Minthogy az indok a hiány, ennél fogva a cél *első* sorban csak ezen hiány megszüntetése lehet; az állatnál a hiány pótlása annyit jelent, mint a tevékenység végét s alsóbb fajoknál az éhség lecsillapítása után teljes téletlenség következik be.¹⁾ Az, a mit tehát az állat közvetlenül akar, az a tevékenység; ezen tevékenységet kíséri azután az (anticipált) élv realiter. Sőt úgy is

¹⁾ A Iustaság a vad népek általános jellemzője. A höntentottákat még az éhség is atig bírja csekély tevékenységre serkenteni; ha éheznek, a száját szorosabbra húzza, sün módjára összegubaszkodik, birkabundával betakarózik s az éhséget elaluszsa. (Waltz, Anthropol. Naturvölker II. 349. Tahitiról VI. 112.) Anyaira nem indok itt az élv, hogy még a kín is csak ilyen fölületes gyógyításra ösztönzi!

lehetne a viszonyt kifejezni: *a cél nem motivál, csak az irányt jelzi*; tehát az élv sem lehet, mint cél — motívum. Hogy egy állam a másikat leigázni törekszik, annak irányát a célja megszabja ugyan, de motívuma mindig valamely kellemetlen helyzetben keresendő, nem a célban. S hogy az ember valamely cselekedettel élvre törekszik, annak is motívuma a hiány, első célja pedig nem az élv, hanem azon tevékenység, melyhez az élv, mint kísérő, fűzve van. Hogy az emberek nőszülnek, annak motívuma a társas ösztön kielégedtelensége; végcélja nem az élv, a melyet a közösüléssel nyerhetnek, hanem azon fonatok, mik a két egyént egymáshoz fűzik, tehát az egyének kölcsönös elsajátítása, — s csak ehhez van kötve a házasság egész gyönyörűsége. Azért homokra épült házasság az, mely csak az élvezetre épült; mert sokszor az élvezetet el sem érik vagy pedig csak nagyon drága áron. De elérik a házasság objectív célját: a gyermekeket.

Ha tehát az élv szerepét a cselekedet lefolyásában a tényeknek megfelelőleg ítéljük meg, akkor azt sem általános indokul, sem általános céljául nem lehet tekinteni. Indoka a hiány, célja ennek megszüntetése bizonyos actus útján, az élvezet csak a pótlás kísérője. Kosmikus tekintetben tehát a cselekedetben csak a hiány és a tett mozdulat játszanak realis szerepet; e kettő találkozása (a pótlás) adja azon subjectív reflexet, mely a realis tevékenységek congruenciáját tudomásunkra hozza. Realiter ennél fogva a világ fennállása akkor is biztosítva volna, ha az élv helyett egyszerű tudósvétel állana be az alanyban; az élv csak a »jókedvű adakozó« ingyen kegyelméből hozzáfűződő reflexény.

Ha már most valaki az önfentartás végső célját ezen reflexben keresné, akkor, úgy látszik, először a kettő között meg nem engedett okozati synthesist állítana. Önfentartás és élv ugyanis ugyanazon dolognak két aspectusa; amaz objective mutatja azt, a mit emez subjective ábrázol. Ha az élvot az Énnek külön állapotul fogadnók is el, akkor is az Én önfentartása és az élvezet között különbséget tenni csak abstractióval volna szabad.

Spinoza helyesen mondja, hogy az örömben a mi létiünk magasabb tökéletességre (realitas = perfectio) jut el;¹⁾ s minden lélektan az örömben az Én gyarapodását látja jelezve. Még ott is, a hol ideiglenes és csalékony e gyarapodás, ideiglenes élv felel meg neki, pl. mérgezési esetknél. Az önfentartást tehát okozati nexusba az élvezettel állítani nem szabad, mert ezzel üres tautológiánál tovább nem jutunk.

Különb, eltekintve azon abderitismustól és hanyatló sentimentalismustól, mely mindent a korlátolt egyén szempontjából tekint s impertinens követelődzéssel és korlátolt-sággal csupa derült napokat kíván becses esekélységére, — az ember kosmikus helyzetével ezen élvezél nem is egyeztethető. Mert ha az volna a végcél, hogy az Én megketőzze magát s mint Narcissus saját önfentartásában kéjelegjen, akkor ugyan nem nagy czélszerűséget árulna el egyéni alkata s kosmikus elrendezése. Örök derü csak oly monadaban volna lehetséges, a milyent Leibniz egoismusa talált fel az ember számára. Ily izolált lényben az egyes foltok, miket a szomorúság felhői reája vetnek, teljesen érthetetlenek volnának; már pedig az élet tényleg derü és ború szabályszerű váltakozása, mely már azért is kényszerü, mivel az életerő periodikus fellobbanásai örömet, depressiói pedig szomorúságot okoznak. Ámde az élő egyed nem izolált valóság, hanem végtelen sok fonállal füzve van a mindenséghez, miket az ő kihatása von mások felé, másoké vissza feléje; csak az első az ő önfentartásai és élvei, az utóbbiak már szenvedései és lassan gyülemelő halálpercek. Ha a lények célja az élvezet volna, akkor kosmikus helyzetének nem a hefeleonódásnak, hanem az izoláltságának kellene lennie.

Egyénileg sem volna az élet érthető. Már Kant²⁾ figyelmeztet arra, hogy az élv céljához képest az ember testileg-lelkileg egyaránt aránytalan apparatussal dolgozik. Mert ha az élv nem egyéb, mint az önfentartás subjectiv aspectusa, sőt ha úgy is mondanák, hogy a tökéletesség

¹⁾ *Eth.* III. pr. 11. schol.

²⁾ *Kant.* Grundl. zur Metaph. der Sitten. 13. l. (ed. Rosenkranz).

megérzése, akkor lényegében még sem egyéb mint *fokozott létérzet*. Semmi egyebet nem fejez ki, mint azt, hogy a lény a maga lételét akadálytalanul megérzi. Ezen megérzés mélyében az Énalany és Entárgy összezáródása lappang mint realitas. Így fogva fel az élvezet, természetét mystikumából kivetkőztetve, azon *valószínű* eredményre jutunk, *hogy az élv*, mint az önállítás érzete, *minden lényben azonos*; kibővítő színezetét az organismus ösztöneitől nyeri, de ezek csak színezik és fokozzák a létérzetnek mindenütt egyenlő qualitását; tarkább lesz az organismusok bővülésével, de lényegét nem változtatja, — mintha csak az egyes lényekben önmagát ragadná meg a spinozistikus substantia. Ezen mindenütt egyforma eredményhez képest már most aránytalan a létesítő apparatus különfélesége; ha pedig az élvnek qualitására hivatkozunk, akkor idegenszerű mértéket alkalmazunk reá. A monerák élvezete (= létérzete) lényegben nem lehet más mint a férgeké, kételtűeké, emlősöké, embereké; ha van köztük különbség, akkor qualitásában rejlik — s ez már egészen más szempont. Így a puszta élvezeteket tekintve, az organismusok szédületesen tarka különféleségét megérteni nem lehet; csak ha az élven túl is van cél, csak akkor érthető az eszközök változatossága, mely ennek eléréséhez szükséges volt; egyébként az evolutiós sor csak capriciosus phantasiának, vagy az alkalmazkodás vak esetlegességének volna szüleménye, tervező ész azonban benne találni nem lehetne.

A híres *lex parsimoniae* helyett, ezen szempont alá állítva az életet, igazán a »*prodiga natura*« képét találunk a valóságban. Még szembeötlőbb a discrepantia, ha az élvek qualitativ különbségére tekintünk; nem érthető e kvalitások sokfélesége, mikor Benthamnek már az erőfok módosulása elegendőnek látszik. Tényleg az élvezetek intenzitása azok nemességével párhuzamosan halad, de megfordítva. Azt a kéjt, melyet az antilope vérét habzsoló tigris érezhet, el sem bírjuk képzelni a mi élveink szerint; de hozzávetőleg sejt-hetjük azon analogia szerint, melyet a párosuló állatok rémséges vadságu (ha szabad így szólanom) arektorzulatai nyújtanak. Ha csak gyönyör kellett, minek volt akkor az agyvelő

oly mérvű fejlődése, hogy ellenkező innervációval az élvezetek egy részét megakadályozza? ha csak gyönyör kellett, miért nem elégedett meg a természet az ephemeris élethosszával? ha csak gyönyör kellett, miért nem maradunk örökké gyermekeknek? vagy képes-e valaki úgy elmerülni gyönyöreibe, mint a képzeleteikben élő gyermekek?

Azt mondják, hogy a gyönyörök nemességéhez szükséges volt ezen fokozott idegzet. Igazság van ezen mondásban; mi nem cserélünk sem a tigrissel, sem a bikával, sem a császesőgő sertéssel. De akkor már nem a kék, hanem a nemesség határoz, a mit éppen keresünk; másodszer pedig azok a nemesebb élvezetek nem olyan sűrűn teremnek, mint az ember hinné. Embertársaink legnagyobb részének azokból nem jutott osztályrész; tompa egykedvűségben kérődznek vagy szinte boszúból, mint Simmel gyanítja,¹⁾ benne gázolnak azon gyönyörök iszapos moesárjában, melyek az őket kirekesztő társadalom tagjainak tiltva vannak.

Ákár mely oldalról nézzük is az élvnek célvoltát, az eszközök aránytalansága ezen célhoz képest mind jobban kidomborodik. Én csak néhány oldalát világitottam meg; s az én fejtegetéseim nem oda irányulnak, hogy az élvet értékesnek nem tartanám. Én még azt is megengedem, hogy az élv »magában értékes«, mint a virágok illata: de parfünnél többnek nem bírom belátni, ha kosmikus szempontból tekintem. Saját *értékességét* azonban csak onnan bírja, mert *subjectiv aspectusa egy magában értékes objectivumnak*, egy realitásnak, melyet magában az élvben találni nem bírok.

Nem tartom e helyen szükségesnek s alkalmoszerűnek, hogy a hedonismus részletesebb bírálatába bocsátkozzunk.²⁾ Fejtegetéseim logikai fonala ez volt. A hasznosság csak eszközi tulajdonság; tehát értékét csak a céltól nyeri. Ezen cél az önfentartás nem lehet, — mert az önfentartás közönyös physikai actus, melyre a cél veti az értéknek visszfényét. Ezen cél az élvezet nem lehet; mert az élv

¹⁾ Georg Simmel. Einleitung in die Mor. Wiss. I. p. 93.

²⁾ Igen finom, talán túlságig őseselmű fejtegetését adja Simmel. Eint. in die Moral. W. I.

sem cél, sem eszköz szerepét nem játszva, csak *επιγέρνυμα*, ha kosmikus szempontból nézzük. Ha tehát sem az önfentartás maga nem cél, sem az élvezet nem az, akkor — oly valamiben kell látnunk az értéket, a mi sem hasznossága, sem élvezetessége miatt nem neveztetik értékesnek, hanem saját maga, azaz minősége miatt. Annyit, azt hiszem, legalább valószínűnek sikerült ezekkel kimutatnom, hogy az értékelés végső forrása s mértéke sem a kellemes, sem a hasznos nem lehet; hogy ezeken felül még egy harmadik értékelési módnak kell lennie, s hogy a tulajdonképeni értékmérő sem az élvben, sem a haszonban nem található. Mind a kettőnél az élv csak jelző, index, amott egyéni reflexe az önfentartásnak, emitt egy objectiv congruentia jelzője. De már azon körülmény, hogy az élvek között választunk, hogy az egyiket a másiknál előbbre tesszük, még pedig nemcsak intenzitásuk mérvéhez képest; még inkább azon tény, hogy a haszonnak különféle értéket tulajdonítunk, melyet szintén nem az élvezet intenzitása állapít meg;¹⁾ — ezen két tagadhatatlan tény arra mutat, hogy az önfentartás objectiv viszonyát (a hasznót) s annak subjectiv reflexét (az élvet) egy, tőlük különböző, mértékkel mérjük, s hogy csak ezen mérték adja meg a dolgoknak tulajdonképeni végleges értékét.

7. Állítsuk fel már most szabatos formában a feladatot. A tény az, hogy az emberek a dolgokat kellemeseknek és hasznosoknak mondják; a kellemesben és hasznosban pedig újra különbséget tesznek nemcsak intenzitásuk, hanem qualitásuk tekintetében is. Magában véve azon két értékelés félbeszakadt, nem befejezett felfogás. A hasznos ezen töredékes voltát nyíltan mutatja, mert a célból nyer

¹⁾ Ennek értelmét világosabbá teszi a következő példa, melyet Scher Ed. »Die Gesellsch. Kunde als Naturwiss.« cz. művéből (1899. p. 90.) veszek: »Die Energieeinheiten des Weizens sind nur als menschl. Nahrungsmittel *mehr werth*, als die Energieeinheiten des Heues, da dies nur ein *thierisches Nahrungsmittel ist*; u. die Energieeinheiten des Heues sind immerhin wieder als thier. Nahrungsmittel viel mehr werth, als die Energieeinheiten des Brennholzes, welche wir nur zum kleinen Theile beim Kochen der Speisen und im Winter als Ofenwärme uns direkt aneignen können.«

értéket; az élvezetes csak akkor volna teljes felfogás, ha maga az élv volna az önértékű végezől. Azonban a tényleges tapasztalat azt mutatja, hogy az ember a hasznokat csejlok fontossága szerint fokozatba állítja s hasonlókép az élvezetek között is válogat. Míg az állat az élvezet csak intenzitási foka szerint praeférálja, addig az ember az élv intenzitása ellenére is választhat; az ember a csekélyebb élvezet és a csekélyebb hasznot tarthatja értékesebbnek s ezen értékelést neveztem a végleges, abszolút értékelésnek, melylyel élv és haszon teljes betetőzését nyeri. A feladat ezek után az: *miben áll, s honnan ered ezen értékelés?*

Nyilvánvaló, hogy ezen érték csak olyasmiből eredhet, a mi magában értékes; a minek tehát értéket nem azért tulajdonítunk, mert kellemes, vagy mert hasznos; a mi ugyan hasznos is, kellemes is lehet, de becses nem ezen következményeiért, hanem saját természeti minőségeért. Értékes akkor is, ha minden más haszon és élv elveszne; értékes az emberre nézve feltétlenül, bár élvintenzitása, mely jelzi, össze sem hasonlítható más, rohamos élvek mindent magával ragadó erejével. S ezen természete oly döntő az értékítélet meghozásában, hogy mindent, a mi e természetével ellenkezik, visszautasít, magától elriaszt. Vajjon mi lehet az emberben ezen fundamentalis noli me tangere?

Saját magunk mélyeibe kell elmerülnünk, hogy ezt a valamit felismerjük. Egyrészt hiába keresnek érzékeink a külvilágban; másrészt meg sem értenők, ha idegenül ott látnók a külsőben. Ezen valaminek, mely mindenről reflexive ítél s vonzalma és ellenszenvé alapján értékel, okvetlenül magát kell ismernie s abszolút értékét megértenie. Az absolute értékes ennélfogva csak az, a mi a maga értékét ismeri; mert csak ezen önismeret és önbecslés alapján hasonlíthat össze magát másvalóval s hozhat róla helyeslő vagy helytelenítő ítéletet. Ilyen tevékenységet az emberben csak egyet ismerünk: *az öntudatot, az Ént*. Ha tehát ezen formai feltételnek az illetőben meg kell lennie, akkor az abszolút értékes csak az, a mi önmagáról tud; az öntudat minden értéknek abszolút feltétele. Nélküle az érték gondolata teljességgel lehetetlen volna.

Azonban lehetne valami nélkülözhetetlen feltétel, a nélkül, hogy abszolút értékkel bírna. Ismereti functióink, melyekkel az adatokat rendezzük (tér, idő, okviszony) minden ismeretnek feltételei s mégis az ismeretnek magának tartalmát talán értékesebbnek becsüljük, mint ezen formákat.

Az öntudat e tekintetben kivételt képez. Az Én nemcsak ismereti feltétele mindennek, hanem tartalmilag is mindennek a szülő anyja; ebben az Énben, melyet a felületesek annyiszor gúnyolnak, mert nem ismerik, — ennek mélyeiben trónolnak az »anyak«, kiknek köréből a vakmerő Faust Helenát varázsolja fel, bár ama bűvös körben nemesak a szépség, hanem a jóság és igazság ideáljai is tartózkodnak. Az öntudat nemesak azért értékes, mert nélküle az ideálok soha sem kerülnének a világba; hanem azért is, mert nélküle, a benne élő substantialitás, való erő nélkül, semmi sem léteznék. Ha mi az öntudatot absolute értékesnek nevezzük, akkor azt a valóságot imádjuk benne, mely az Énben önmaga tudatára ébredett. Nincs pedig más öntudatos, mint az intelligencia, a szellem. *Az öntudatot azért mondjuk a legfőbb értéknek, mert intelligencia, mert szellem.*

Ennek a természetének megérzése az ő közvetlen összemlélete. Az Én magát ezen ösintuitióban ismeri el értékesnek; ott a hol az Énalany az Éntárggyal ölelkezik, ott pattan ki az abszolút érték szikrája, mely minden becsülésnek végső forrása. Az önmagát megértő Én úgy záródik össze, hogy csak a vele rokon tényezők hatolhatnak belé, — a mi idegen, azt szűrös tüskéinek hegyei visszalökik. Amott a tárgy »átszellemültnék«, aetheri alaknak ítéltetik vagyis nemesnek; emitt a tárgy idegennek, a sor végső pontján: aljasnak, bélyegeztetik. *Nincs ennélfogva nemes más, mint a szellem és az ő rokonsága.*

A dolog helyes átértéséhez szükséges különbséget tenni a létérzet és az ezt okozó tevékenység dignitása között. Eredetileg önkénytelenül támad az Énben a lét érzete; a becsülő ítélet már ezen létérzetről hozott értékítélet. S azért nagyon lehetséges, hogy az Én magáról tud, a nélkül hogy magát már értékében fel is fogja. A becsülőítélet és a tárgya, melyről hoztuk, egymástól különböző két dolog; de az ítélet

nem lehetne, ha a létérzet, mint tárgya, nem léteznék. A mint az öntudat ezen létérzetet mással hasonlítja össze, azonnal meglátszik a különbségök s e különbség megértése adja meg az Éennek az értéket. Akkor ugyanis azt ítéljük, hogy a mi önmagáról tud, az qualitative is végtelenül felette áll mind annak, a mi öntudatlan.

De már ezen értelmi actust megelőzőleg nyilvánul a szellem értékadó tevékenysége. Önkénytelenül ellöki magától azt, a mi nem ő, önkénytelenül öleli keblére minden rokonát. Az Én a legnagyobb aristokrata; s az intelligentia exclusive, sőt ellenségesen vonatkozik mindenre, a mi nem szellem és nem öntudatos. Kis gyermeknél is nyilvánul azon iszonyat, a melylyel a nemtelen betölti szivecskéjét; míveletlen emberek sokszor a legbiztosabban kerülnek ki az utjukba álló méltatlanságokat; tudatlan nők lelki finomsággal riasztanak el maguktól mindent, a mi és a ki aljas (v. ö. §. 4). Megvalósul Goethe szava:

Ein guter Mensch in seinem dunkeln Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewußt.

Az intelligentia ezen őszemlélete tehát az abszolút értéknek szülője; a mit azontúl mérlegelő összehasonlítással tapasztal, az csak világossá teszi s megerősíti ezen ösztütióját, mert mindenben maga erejét tapasztalja, mert minden tény végső megértése csak ezen ösztütióból eredhet. Ezen ösztütióban semmi kéjérzet nincsen; alig van hidegebb és nyugodtabb érzés, mint az, a melylyel maga létezéséről tudomást szerez az Én. S mégis, mivel ezen Énértet meglévéstől függ minden más élvezete, ezen Énértetnek tulajdonítja a legnagyobb fontosságot, a legfőbb értéket. Schuppe Vilmos, kinek tanára már 6. §-ban rámutattam, teljesen megértette az öntudat ezen fontosságát s szerénységében szinte aggódik ezen felfedezését valami nagy dologul bemutatni. »Nicht ohne Bangen — ich gestehe es — gehe ich nun daran, dieses absolut Wertvolle zu nennen; denn ich weiss, dass die Nennung desselben eine Zahl von Lesern sogleich mit dem Gefühl der Enttäuschung erfüllen wird.«¹⁾ Pedig az érték

¹⁾ Grundzüge der Ethik u. Rechtsphil. p. 108.

elméletére nézve nincs nagyobb és mélyebb gondolat, mint az övé; a mi kifogásolható benne, csak annyi, hogy az öntudat értékét az éltől teszi függővé, melyet okoz: »so ist dieses rein um seiner selbst willen gut (a mi kissé elhamarkodott mondás), als Lust gefühlt, sein sollend« (u. o.). Én már fent ráutaltam, hogy az ösztütiót kíséri ugyan az élv, de ennek intenzitását mintegy meghajlítják, s így legyőzik a kéjérzetek; a mi értéket ad neki, az nem ezen élv, mely csak jelzi, hanem az értelem azon ráeszmélése, melylyel az Ént az objectiv valóság bármilyennemű alakjai fölé végtelenbe emeli. Ha csak az élv volna az, a miért az öntudatot nagyra tartjuk, akkor az elsőbbséget tőle bizonyosan elnyernék a hatalmas affectusok, melyek a sthenikus sorba esnek.

Miben állanak már most azon momentumok, a melyekből, az Én a maga értékét felismeri? Első sorban a maga nélkülözhetetlensége tanítja saját becsére. A mikor az ember az életét félti és óvja, akkor nem a physiologiai functióit félti, hanem az öntudatát; a halállélelem, mely a legerősebb lelket is megkapja, az öntudat értékének legvilágosabb jelzője. De a nélkülözhetetlenség mellett más vonásokra is akad, melyekről a maga méltóságát megismeri. S ezen, ha szabad így neveznem, statikai és dynamikai mozzanatok, melyekre általánosságban már az 5. §-ban rámutattam, támogatják ezen meggyőződésében.

Ha az emberi lélekben nem látunk többé pontnyi substantiát, hanem helyesebb átértéssel, organikus egységet, melyben egyik rész a másiknak szolgál vice versa, akkor ezen alkotó tevékenységek között szabad hasznossági fokozatot találni. Így a táplálkozás eszköze a többi tevékenység önfentartásának; a nemi ösztön eszköze a hyperorganikus társas fonatok létesítésének; érzékeink az értelemnek szolgáltatják az anyagot s mindketten az önértetnek s az akaratnak fejlesztői. Mindezek lefelé is használnak; a mily mértékben látja el a táplálkozás realiter az értelem anyagát, oly mértékben szerzi a táplálékot neki az értelem. Csak egy van az egész szervezetben, a mi nem szolgál senkinek; önzetlenül ráönti fényes világosságát valamennyire, de tar-

talmilag hozzájuk nem tesz semmit: az öntudat. »Maga ura az Én«, mondja a Dhammapada. S a ki ezt egyszer felismerte, abban megvillant az abszolút értéknek a gondolata. *Csak a ki magát megbecsüli, az értheti meg magát teljesen.* Abból, a mit az ember becsül, rá lehet jönni arra, mennyire becsüli meg magamagát az ember. Ha egész korszakok értékelése megtéved s azt, a mi csak eszközi értékű (ételt, közösülést, hatalmat stb.), oltárára imádat tárgyául emeli, akkor ez annak jele, hogy ezen korszak magamagát nem becsüli. Mily magasan áll pl. felettünk a XVIII. század az ő észimádásával! ott az isten trónjára az ész, a szellemet emelték; s méltán, mert »isten lélek (πνεῦμα)« mondja János evangéliója (IV. 24) »s a kik imádják, szükséges, hogy lélekben és igazságban imádják«. Milyen alacsony fokra szállott lelkületünk az idealismus ezen lendületéhez képest, mi, az önbámulásba belefuladó fin de siècle, mely a technikai vívmányokat tekinti végcélul, tudományában elposványosodik, művészetében elnyersesedik, vallásában ismét babonássá lett, erkölcsiségében pedig ideggyenge sentimentalismusa mellett a legféktelenebb élvágytól gyötörtetik! Ilyen viszonyok közt érthető, hogy egy Nietzsche a »csorda« (»Heerdenhier«) értékelésétől megundorodva »az értékek átszámítását« sürgeti. Mert az ilyen állításoknak, miket Simmelnél találunk, hogy pl: »Wahrheit ist die gattungsmässige Vorstellung,« vagy a belőle folyó következménynek: »das Beharren in den Gattungsformen ist Sittlichkeit«,¹⁾ — mondom, ilyen állításoknak nagyon jól kell meggondolni az értelmét, mielőtt velök szemben határozott állást foglalnánk.

Ezen statikai érven kívül a dinamikai is erősíti meg az Ént önmaga értéke feletti büszkeségében. Semmi sem kész egy pillanatban; a catastrophe gondolata, melyet Cuvier tekintélye oly soká tett uralkodóvá, a lassú fejlődés eszméje előtt meghátrált. Az egyes ember s az emberiség egysége az evolutio menetét mutatja, úgy mint a kosmos egésze. S ezen evolucionak, ismétlem, nincs értelme, ha azt nem jelenti, hogy a későbbi a tökéletesebb; valamint első a

¹⁾ Simmel G. »Einl. in die Mör. W.« I. 78.

gyökér; de legnemesebb a virág, első a gyomor, de legnemesebb az agyvelő. Az ontogenesis sora a táplálkozással kezdődik, az érzékekben fejlődik, de legfőbb fejlettségét csak az értelemben nyeri; az agy éri el legkésőbbben fejlettségét s ezzel párhuzamosan halad a fejlődés a vak érzékeléstől a mindent átható értelemig. Így kezdi a phylogenesis is a protistákkal, a moneráktól fel az értelmes állatig, mely mint »fenséges idegen« utoljára lépett a színre. Fenbéljázás nélkül nevezhetjük magunkat a föld legtökéletesebb lényének s ha Mózes I. könyve mást nem is tanított volna az embereknek, mint azt, hogy isten képére, a *πρεῖρα* képmásául teremtetett, — ezért az egy gondolataért is az emberiség legnagyobb jótetői közé kellene őt soroznunk. Mert e szóval felébresztette az emberben a harmadik, a legmagasabb értékelési módot s ezzel létesült a szellemi kapocs menny és föld között, mely az embert a szellemek országához csatolja s abba illeszti bele. *A nemesség ugyanis a kosmikus rangfokozatban van adva; ezt a fokozatot pedig intelligenciánk jelöli ki nekünk.* Megegyezőleg ezzel a földi pályán az emberiséget mindenkor az értelem vitte előbbre, tehát az, a mi az embernek minden élő lény feletti specifikuma.

Innen nagyon csalogató kilátás nyílik a phantasiának. A »szélok országa« Kantnak higgadt elméjét is hevesebb mozgalomra indította; a ki pedig nem áll a criticismus magaslatán, ahhoz még közelebb áll a szédülés veszedelme. Az »isten országa« ideálja, a szellem uralmának epochája, a jövő aeonokon át való haladás, ha nem is e földön, de a kosmos egészében — mindezek projectiók, miket a »küzdve bizó« szellem reménye a messze jövőbe vetít maga buzdítására ragyogó színezéssel. Én nem ereszkedem ezeknek bírálatába, mert phantasia-képeknél az igazságot nem sürgetjük, sem nem akarom a metaphysikai utopiákat egygyel szaporítani. A mit fejtegetéseim s elmélkedéseim alapján tényül merek állítani, az elegendő ahhoz, hogy zsinórmértékül szolgáljon az emberi élet berendezéséhez és vezetéséhez; nem részletes utirajzra van szükségünk ezen életben, hanem világító szövevényekre, mely az élet szoros gyalogútján végig kalauzoljon a tátongó mélységek között, s azon csillagra

keblünkben, mely felé bizalommal tekinthet szemünk minden esélyek között. Ezen tény pedig az, hogy *egyedüli nemes a világban a szellem, ezen nemességét közvetlen intuitívval tapasztalja, s minden tény, melyre tekint, fennen hirdeti neki az intelligentia nemességét, méltóságát és fenségét.*

A mikor tehát arról van szó, hogy az élvnek és haszonnak értékét megítéljük, akkor arról van szó, hogy az élvre és haszonra az emberileg legmagasabb mértéket alkalmazzuk; azaz a hedonismus s utilitarianus energismus betetőzését az idealismus értékelésében találja. Ez az abszolút értékelés, mely az emberre nézve képzelhető s így visszaállítjuk, kissé módosított alakban, Protagoras örök mondását: *az ember mindennek mértéke.* Ezen értékelésben az élv és haszon nem vész el, nem zárjuk ki; hanem beleillesztjük az érték-skálába s megadjuk nekik azon helyet, mely őket a kosmikus egységben megilleti. A kosmosban megvan a maga szerepe az élvnek, meg a haszonnak, — de végső bírónak csak az szerepel, a ki *az élvet érzi, a hasznot megérti s önmagát becsüli, a szellem.*

Ezen fejtegetéseket félreérténé, a ki azt gondolná, hogy ezzel már most *az erkölcsi értékelést* mutattuk ki legfőbbnek; odáig a mi elmélkedésünk még nem haladt előre. Az, a mit kimutattunk, most még csak annyi, hogy minden értéknek forrása és mértéke a szellem önértéke; ezt fejezi ki *az ideális értékelés* fogalma, ez a generikus fogalom, melynek számára más elnevezést alkalmasabbnak most nem ismerek, mint »ideális«. Az ideális értékelés körén belül helyet talál a pusztá élv és haszon szerinti is, mint annak az értékítéletnek alanyai; de objectummá teheti az öntudatos szellem magamagát is és akkor az ideális értékelés ezen újabb tárgy szerint különböző alakokat ölt, miket a közéletből mint logikai, aesthetikai, socialis és abszolút vagy moralis értékelést ismerünk. Ezen értékelési formáknak közös neve az ideális értékelés; hogy ez milyen körülmények között determinálódik ezen alakokká, ezen értekezés határain túl esik.

Jegyzet. Hogy az egész értéktan ezen abszolút felfogás nélkül körben mozog s ezzel a körben mozgással éppen az alap hiányát mutatja, azt eddigi okoskodásunk is érezteti

s egy példa még világosabbá fogja tenni. *Wernicke* »Der objective Wert u. Preis« czfmű munkájában (Jena, 1896) »Grundlegung einer realen Wert u. Preistheorie«-t akar adni s így az »osztrák iskola« psychológiái subjectivismusát az objectív, realis tényezők feltüntetésével megigazítani. Javak és tevékenységek (mint az emberi képességek folyamányai) tapasztalatilag csak korlátolt mennyiségben vannak meg a földön. Még pedig: »a világon mind annál ritkábban fordul elő, minél *nemesebb és finomabb* anyagból áll, minél tökéletesebb magában (an sich)«. »Dinge, Fertigkeiten, Fähigkeiten, Thätigkeiten sind um so seltener, je feiner, edler, vollkommener, komplizierter sie an sich sind« (23. l.). E szerint a ritkaság az anyag nemességétől, finomságától, tökéletességétől függ vagyis a ritkaság a nemesség functiója. Minthogy pedig »a finomabb javak magas, a gorombább tömeges javak alsó értéket és árt nyernek« (45. l.), azért a ritkaságból folyik a nemesség, ebből pedig az érték foka, vagyis a nemesség miatt ritka s ritkasága miatt értékes a jav. Az érték pedig = »die objective Bedeutung der Güter für die Bedürfnisse der Menschen« (46. l.). Van eunélfogva objectív érték-skála, »mely a javak *qualitätsától* függ s ez nagyban és egészben ritkasági skálájuknak felel meg« (24. l.). Az érték fogalmának gyökerét *Wernicke* egész helyesen a nemesség fogalmában találja; mert »a javak és anyagok minősége és mennyisége fordított viszonyban állanak« (24. l.), úgy hogy »az összes javak egy pyramist képeznek, melynek alapja a durva tömeges javakban van, pl. szén, vas, gabona, burgonya, stb., csücska pedig a legfinomabbakban, a drágakövekben (gyémántok)«. — Feltéve már most, hogy a nemesség és ritkaság párhuzamosan halad, — a mihez quantitative igen sok szó férne, — az érték objectív forrását abban kell találni, a mi a nemességet képezi. Ezt azonban *W.* nem látja; neki nemes anyagok = finom = tökéletes = összetettebb anyagok (»je *besser ihre Qualität bezüglich ihrer Stoffzusammensetzung ist*«). De miben áll a *qualitás* jósága? *W.* úgy látszik a komplikáltságban látja, a mi helyes gondolat, de túl vezet az anyag fogalmán az organismusba. Ha azonban ama pyramis alapját a goromba

anyagban (pl. szén), a csúcsát pedig a finomabban (pl. gyémánt) keresi, akkor ez nem »Naturthatsache,« mint ő hiszi, hanem tévedés; mert a gyémánt sem egyéb mint szén, s nem látni át, hogyan legyen a szén nemesebb természetű mint a vas, az oxygen, az arany stb. A fejtegetés tehát körben mozog, mert a jóságot a kvalitásban keresi, a kvalitást pedig a jóságban találja; csak ha azt a fixpontot foglaljuk el, hogy a nemesség a szellemiség, akkor van összehasonlításunk számára biztos mérték s akkor van az értékelésnek alapja. Az önérték nélkül világba beszélünk, mert minden értéknek mérője más nem lehet mint az, a mi a legfőbb érték. Ez emberileg az abszolút érték, melynek fix voltát nem érinti az, hogy az emberi intelligencia a kosmosban ismét eszközzül szolgál; mert az, a mi nekünk eszköze, szellemmel csekélyebb nem lehet s így csak észszelők (> Vernunftzwecke« Kant szerint) lehetnek neki fölérendelve. A delejes tűt, mely az élet Okeanosán át igazítja hajónkat, a szellemiség fogalmában birjuk.

8. Az emberi cselekedetek bizonyos célok elérésére irányulnak, melyek közül az akarat vagy öntudatosan választja a legértékesebbet vagy öntudatlanul hajtatik feléje. Ezen praeferálás számára mértéknek kell lennie, különben határozott irányú tevékenység nem keletkezhetnék, akár önkényes, akár önkénytelen jellege legyen is az actusnak. Tényleg az ember válogat az élvezek, a hasznok s a méltó dolgok között s így mértékkel kell bírnia mind a három irányban. Az érték elméletének feladata ezen mértéket tüzetesen felmutatni; kísérleteket tettek pl. az élvezre és kúrára nézve, Bentham, s a haszonra nézve, miután benne az objectív alap mind világosabbá lett, a közös mérték szüksége is mind érezhetőbbé lesz (legújában pl. Sacher¹⁾ természettudományi alapon »energia-egységeket« akar ilyenül elfogadni). Ezen, bár sok oldalról megvilágított, mégis még vitás pontot e helyen mellőznünk kell s pusztán azt a mérőt akarjuk röviden jelezni, melyet az öntudat a méltóság megállapításánál alkalmaz. A kérdés röviden ez: *miféle mértékkel*

¹⁾ Sacher Ed. Die Gesellsch.-kunde als Naturwiss. 28. l.

állapítja meg az öntudat az élvez és haszon nemességi fokát vagy dignitását? Minthogy a külső tárgyak értékelését saját magunk értékeléséből szedjük, a kérdésnek megoldását a magunk tevékenységeinek értékeléséből kell merítenünk; mert a külső tárgyak tulajdonságait a saját magunk tulajdonságaiból tanuljuk megismerni s ezek szerint kell értékelnünk is azokat. Az étel, az izomerő, a lelkierő másban csak annyi értékkel bírhat, a mennyire becsesnek tartjuk a táplálkozást, a mozgást, a lelkierőt saját magunkban. *Milyen mértékkel beccáljuk tehát ezen functióinkat?*

Ha a pozitív alapról letérni nem akarunk, akkor e functióknak (nevezzük rövidség okából »ösztonöknök« minden metaphysikától eltekintve) tényleges viszonyait kell szemügyre vennünk. Ezen ösztönök összehatásának eredménye az emberi egység önfentartása; kell ennél fogva, hogy az ösztönök között e cél irányában viszonyok álljanak fenn.

E céltevékenység szempontjából az ösztönöket feloszthatjuk:

I. *fenntartó ösztönökre* (conservatív ö.), a melyek 1. az egyént tartják fenn, mint a táplálkozás és a mozgás, 2. a nemet tartják fenn: a nemi ösztön (reproductív ö.).

II. *kifejtő ösztönökre* (explicatív ö.), a melyek a magát fenntartó egységnek mintegy tipikus célz gondolatát kialakítják s azért, mivel az embernél e célz gondolat az ismereti világ megalkotása, *psychikai* ösztönöknök is mondhatók az előbbi physiologiaiakkal szemben. Az alkotás logikailag itt is, úgy mint az előbbi csoportnál, a befogadástól függ; az *alkotás értékfoka a felfogás fokának megfelelő*. Lehetnek tehát: 1. felfogó ösztönök, melyek *a)* a megértést eszközlik s azért intellectuális jellemük és *b)* a megérzést közvetítik s azért sensualis természetűek. Párhuzamosan haladnak velök 2. az alkotó ösztönök, melyek *a)* az egyéni világot alakítják ki, *b)* a társas fonatokat eszközlik.

Az ösztönök ezen táblázatát nem tartom sem teljesnek, sem változhatatlannak; pótlásokat és változtatásokat megtűr; de ez a mi célunkat nem alterálja. Tényleg az egyes ösztönök között meg van a fenntartás és kifejtés irányzata, s tényleg a fenntartás és kifejtés két irányban mozog: a

felfogadás és alkotás irányában (a mi az életnek mint reactionak fogalmából önkényt folyik s a minek schematikus östypusát a protoplasma reflexmozdulataiban tényleg találjuk). Ennyit kell megengedettnek kérnem; s ezen engedményhez fűzhetjük a következő elmékedést:

Az egyes ösztönök között az organismus fogalmának megfelelőleg, kétféle viszony áll fenn: 1. a *coordinatio viszonyában* minden ösztön a másiknak fenntartásához szükséges (pl. a táplálás a nemzésre s ez viszont a táplálásra hat, a látás az értelemnek, emez viszont a látásnak szolgál). Ez képezi az ösztönök *hasznossági* fokozatát, melylyel a haszon elméletének kell foglalkoznia. A másik viszony 2. a *subordinatio viszonya*, melyben az egyes ösztön az egységes egészhez s így annak tükrképéhez, az öntudathoz áll. Minden ösztön ezen viszony alapján vagy a) *közvetlenül* hat az öntudatra (mint az éhség, a nemi gerjedelem, a látás, hallás stb. vágya), vagy b) *közvetve* lép fel az öntudatban, a mennyiben más ösztönök fennállását elősegíti. Legyen szabad ezen utóbbi viszonyt a *felszálló egyenes sornak* neveznem.

Nem törődve most a másik viszonynyal, a melynek gondos részletezése minden értékelméletnek egyedül biztos kiindulási pontja, — mi csak a felszálló egyenes sorra fordítsuk figyelmünket s kérjük: *milyen mérték szerint állapítja meg az öntudat e sor tagjainak nemességi értékét?*

Figyelembe véve azon már kimutatott eredményt, hogy az egyedüli nemes az intelligentia, a következő gondolatokat könnyen fogadhatjuk el vezérlőként:

1. A *felszálló egyenes sorban az eszközök csekélyebb értékek mint a cél*. Ha az intelligentia a legnemesebb, sőt az egyedüli nemes, akkor minden más ösztön értékre nézve alatta áll. Minthogy pedig a fenntartó ösztönök csak eszközök, még pedig vagy az élv vagy a haszon tekintetében (a mennyiben állapotukat vagy egyenesen juttatják az Énbe, vagy közvetve más ösztönök útján), vagy valamely psychikai functió tekintetében, azért a *fenntartó ösztönök* kvalitásra nézve mind *csekélyebb értékek a kifejtő ösztönöknél*. Az emberiség ősrégi értékelése ezzel teljesen egyezik; bármilyen értéket tulajdonítsunk élvezeti és eszközi

tekintetben a táplálkozásnak és a nemzésnek, már Sokratesről említi a historia (s bizonyosan nem ő volt e bölcs mondás első kifejezője), hogy eszünk azért, hogy éljünk (= öntudatosan legyünk), és megfordítva csak a gondolat nélküli embereknel értékeltetik, — a kik a nemesség megítélésénél nem kompetensek (mint J. St. Mill is mondja).

Ezen pontról megvilágítható a tárgyak *fontossága* (Wichtigkeit) és *sürgetősége* (Dringlichkeit). Wernicke (Der obj. Wert u. Preis p. 16) úgy határozza meg, hogy sürgősök azon szükségletek, miktől az egyes és a faj fenntartása függ, fontosak pedig azok, melyek az egyesnek és az összeségnek culturalis s hatalmi fejlődését föltételezik; legsürgetőbbek tehát szerinte az anyagi, legfontosabbak a szellemi szükségletek. Nekem úgy látszik, hogy helyesebben járunk el, ha a fontosságot az anyagiakra vonatkoztatjuk, a melyeknél a subjectív vágyállapot szerint beállhat a sürgetőség, ellenben a Wernicke-féle »fontosságot« a »méltósággal« vagy »nemességgel« cseréljük fel. Akkor aztán lehet mondani, hogy legfontosabbak az anyagi szükségletek, tehát azok, a melyek leghasznosabbak, legnemesebbek pedig a szellemi szükségletek. De a hasznosság és méltóság közötti viszony ezen alapon még nem derülhet ki, minthogy ez felsőbb értékelési módtól függ.

2. Ezen fokozatot nekünk a *kedvérzetnek*, mint *összeredménynak*, *természete jelzi*; ez az index. Ezen természetéről már a 4. §-ban tettünk rövid említést s abban találtuk, hogy az összeredmény két elem keveréke: a tiszta Énérzet és a salakiz egysége. Minél közelebb állanak a tevékenységek a fenntartáshoz, annál tömegesebben lép fel az összeredményben a salakiz. Ezen salakizes keverék quantitative, élv és kín tekintetében, messze túlszárnyalhatja az öntudat nyugodt érzelmét, s mégis ennek értékelése folytán az öntudat *alá* helyezkedik; a mi nyilván más összehasonlítási fix pontra utal. A salakiz \pm előjegye befolyásolja az összeredmény előjegyét, úgy hogy első sorban *est* fogja mutatni; de az Énnek merevsége (consistentialis indexről is lehetne az egyes individuumoknál beszélni), ettől a pillanatnyi rohamtól felszabadulhat, ha sokszor csak lassan is, s a — elő-

jegyű salakízzel + előjegyű Énértzetet állíthat szemben. Hyeukor azt mondjuk, hogy az Én legyőzte a fájdalmat. Mindenesetre azonban a salakíz mennyisége azt jelzi, mily arányban vegyül az Énnel a tőle idegenszerű más. Ha a salakíz és Énértzet ezen quantitativ viszonyát schematicen ki akarják fejezni, akkor így mondhatnók (ha az öntudatot $= 1 = \frac{1}{1}$ -gyel jelöljük):

$$\frac{6}{1} + \frac{1}{1}, \frac{5}{1} + \frac{1}{1}, \frac{4}{1} + \frac{1}{1}, \frac{3}{1} + \frac{1}{1}, \frac{2}{1} + \frac{1}{1}, \frac{1}{1}$$

vagyis az egyikösszeredményben a viszony salak és Én között 6 : 1, a másikban 5 : 1, 4 : 1, 3 : 1, 2 : 1, 1 : 1 s míg azösszeredmény 7, annak alkotó Énértzeti részlete csak $\frac{1}{7}$, ha 6, akkor $\frac{1}{6}$, 5-nél $\frac{1}{5}$, 4-nél $\frac{1}{4}$, 3-nál $\frac{1}{3}$, 2-nél $\frac{1}{2}$, 1-nél $\frac{1}{1} = 1 =$ egészen tiszta. A salakíz és az Énértzet között tehát fordított viszony áll fenn.

Ezzel az általános tétellel azonban in concreto sem mire sem megyünk. Mikor s mely körülmények között van a salakíznek ezen túlsúlya a tiszta Énértzet felett? ettől függ in concreto az értékelés. Erre ezen tétellel felelünk:

3. *A salakíz az Én felszabadulásával párhuzamosan foggy.* Minél tisztábban áll az Én a nem-Éntől, annál kevesebb a salakíz az eredményben. S ha az eszközök értékét akarjuk megállapítani, akkor (lévén a végcél az Én = Én, vagyis az öntudat) azt mondhatjuk: *minél jobban járul valamely eszköz az Én felszabadulásához, annál magasabb az értéke.*

Ezen gondolattal oly mértéket nyertünk, mely képessé tesz arra, hogy az eszközöket egy felszálló értékskálába elhelyezzük; s habár ezen mérték még nem teljes, mert még csak a receptiv tevékenységeket vettük tekintetbe, mégis, ha nem is exacte szám szerint, a méltóság tekintetében az eszközök főcsoportjait össze lehet állítani, ha a következő elmékedésünk igaz úton talál haladni.

Én elég naiv vagyok még mindig ahhoz, hogy a genesis könyvének egyik mondásában igen mély igazságot lássak, abban t. i., a hol az Úr azt mondja az embernek: »ural-

kodjék a tengernek halain, az ég repdeső madarain, a barmokon, és mind az egész földön és a földön csúszó-mászó minden állatokon» (Móz. I. 1. 26). Hogy magát kialakítsa, urává kellett lennie mindennek; hogy ura legyen, arra adaték neki az értelem s az »istenhez való hasonlatossága«. Ezzel meg vala neki adva az önfentartás minden eszköze; mert önmagát fenntartani annyi, mint mindennél erősebbnek lenni, azaz mindentől szabadnak lenni. Az embernek ezen ősi képessége mindennel megküzdő daczában nyilvánul; de ez még csak természeti önállóság. Hogy szabad és önálló legyen, ahhoz kell, hogy *magának is ura legyen.* Minden igyekezete ennél fogva az értelmi szabadságra irányul, — ez önállóságának formája; s az önállóság tartalma abban ajánlkozik, a mi felett az ember szabadon és öntudatosan rendelkezik.

Az emberi életnek felszálló sora ezen szabadulást hirdeti, melyet Hobbes¹⁾ a hatalom utáni vágynak nevezett helyesen (»cupiditas potentiae«, Wille zur Macht, Nietzsche); de betetőzése nincs ott, a hol a hatalom utáni szomjuság látja: az eszközök birtokában, hanem az eszközöktől független önelégedettségben. »A ki szabad a hiszékenységtől, de ismeri azt, a mi nincs teremtvé, a ki eltépett minden kötelet, elűzött minden kísértést, lemondott minden kívánságról, ez az emberek legnagyobbika«, mondja a buddhista bölcsesség (Dhammapala Ch. VII. v. 97). Önelhatározással szolgálni az intelligentiát, tehát szabadon engedelmeskedni a világszellem szózatának, — ez azon ideál, mely a legjobbak lelkét mindenkor hevíté. Ezen szabadság elnyeréséhez vezet a »felső út«; s a mi ezen »tulsó partra« szállít, az bir értékkel kosmikus tekintetben. Hatalom a külső felett s felszabadulás tőle egy és ugyanaz a dolog; a mi nekünk az elsőt szerzi, az előmozdítja az utóbbit.

S az emberi élet fejlődése ezen felszabadulás menétét mutatja. Az emberi egység élete azon föltételhez van kötve, hogy magát más energiával szemben fenntartsa. E létért való küzdelme, mint a szabadság legfontosabb

¹⁾ Leviathan c. 8.

eszköze, maga is legfontosabb, de méltóság tekintetében alacsony fokon áll.¹⁾ Első fegyvere e harcban a táplálkozás, melylyel az idegen valóságot átalakítja, magához hasonlítja. — a mozgás, melylyel a táplálékot hatalmába keríti — a nemzés, melylyel mulandó véges egyediségét megkettőzi. Mindezek azonban csak ideiglenes felszabadulások; periódicitásuk a folyamat végtelenségére mutat, mely az üresség és teltség, a *ζένωσις* és *πληθωρή* kettős lépésében hullámzik tova. Hogy a tevékenység, a reactio megkezdődjék, az inger jelenlétele szükséges; s az állatiság a falás, futkosás és szaporodás actusaiban kimerül.

A felszabadulásnak első foka ott áll elő, a hol az egység a világot oly módon sajátjává teszi, hogy azt mondhatja: »mindenemet magammal hordozom.« Ezen óriási fordulat az életben az érzékek tevékenységével áll elő. Ezen fordulatig az organismus a makrokosmos nagy szövetekének egy vékony, silány fonala, melynek tevékenysége a reactióval kimerül; az *érzékek tevékenysége teszi a makrokosmost kép alakjában az egyed sajátjává*. Ez az egyedre nézve valóságos *ἀρπαγμα*, occupatio, honfoglalás; ebben van az archimedesi pont, melyen lábát megveheti, hogy a makrokosmos áradatával szemben szilárd alapon mint egyed megállhasson. Az állat ezen *ἀρπαγμα*-ját állandósítja s consolidálja az *emlékezet*. Az érzékiség és az emlékezet e szerint a felszabadulási sornak forduló pontját jelzi.

De az emlékezet az érzéktől függ, az érzék pedig még mindig az inger jelenlétére van utalva. Az érzéki képek tér- és időbeli esetlegességével a makrokosmos még mindig bilincsekbe verheti az egyedet; az alkalmazkodás ténye ezen uralomnak nagymérvű bizonyossága. A czélszerűen (hiány és pótlék alakjában) kapcsolt s a memoria által megőrzött, mintegy rögzített érzékletek sora automaticæ lepergő actu-

¹⁾ Nincs pl. semmi felemelő és nemes vonás az embernek »status naturalisában«, a mint Hobbes és Marlam rajzolták. A művészet nem is szereti alakjait ezen körből venni, ha csak nagy lelki erőt nem ábrázolhat bennük. — Ezen vonás rámutat a Simmel által megjegyzett aesthetikai vonásra, mely ezen 3-fokú értékelésben nagy szerepet játszik.

sok sorába fojtja bele az egyed szabadságát, — a mint az instinctusok hatalma bizonyítja; csak a mikor valami ezen szoros köteléket meglazítja, akkor szabadul fel ismét és magasabb fokon az egyed.

Ezt a meglazítást ismételt elemzésével végzi a phantasia, mely az érzékletek kapcsolódását nem engedi meredséggé fajlani. A képzelődésben török át az önálló Én az associatio mechanismusán; a képzelem terenti az érzéki adatoknak jelentését s ezzel amaz adatok feletti uralmát alapítja meg. A jelentésnek általánossága, azaz téren és időn felül lebegő érzékietlensége az, a mi az ember pillantását a földtől a végtelenbe, a jelenből a sötét örökkévalóság sehol meg nem állapodó mélységébe irányítja. Az *értelem az abszolút felszabadító*, mert lényege a szabadság, az önállóság, az önmagát bíró öntudatosság. Az érzékek kötött és kapcsolt adatai felett a szétválasztó, összehasonlító, változó intellectus építi fel a maga aetheri világát, melyben a belátott tartalmat (intellectus) oki hálózatban (azért ratio) rendezi el s teljesen tulajdonává teszi az értelem.

Az értelem ezen fejlődésével karöltve jár az önérzet tisztulása. Bármilyen legyen lélektanilag a viszony önérzet és értelmi functiók között (mert hiszen itt az utolsó szó még nincs mondva), a tapasztalati tény az, hogy az *önérzet az értelmiség haladásával együtt tisztul, azaz: szabadul*. Az a homályos állapot, melyben az állat magát a külsőtől különbözének érzi, az embernél annyira világosodik meg, hogy nemcsak a külsőtől, hanem saját maga lelki állapotaitól is különbözöl foghatja fel magát, úgy hogy ismereti tárgyai két csoportra válnak szét, a külső és belső tények csoportjaira. Ezekkel szemben áll az Én, mely az értelem és az érzék adatai felett áll s magát ezektől különbözének, másnak ismeri fel; az indulatokban a makrokosmosi hatás legyőzi az Ént,¹⁾ az önérzetben az Én ettől is felszabadul s a salakizes állapotokkal szemben *külön* létének érzetét nyeri az »Én vagyok« tudatában.

¹⁾ Meglepő mélységgel látta ezt Descartes és még inkább Spinoza, mikor az affectust »idea confusá«-nak nevezte.

Ezen megválás az Én és Nemén között egy újabb magasabb fokon, új synthesisben újra megszűnik. Az Én nemcsak különbözőnek érzi magát az ő állapotaitól, hanem azt a belátást is szerzi, hogy ezen állapotok az *övéi* (már Augustinus hangoztatja); egységbe olvad össze az, a mi eddig szemben állott egymással s az Én hatalomnak tapasztalja s érzi magát összes állapotai felett. Az Én, mely önértékében magát szerezte s magával szemben a képzetek világát elrendezte, most mind a kettőt magával szembeesítheti, kénye szerint lételének érzetét okozza magában (ez az öntudatnak mindenkor végrebajtható actusa, mint Fichte igen jól látta), kénye szerint uralkodik képzeleti világán és organikus funkcióit is szabályozhatja. Az Ennek ezen állapotát, melyben magát teljesen *bírja*, azaz hatalmát érvényesíti mindenek felett, a miket szerzett, — nevezzük *intelligens akaratnak* s ezzel azon fokot érte el, melyet a Dhammapada úgy fejez ki: »Self is the Lord of the Self«. Az intelligens akaratnak ezen csodaszerű önmagára hatása, mely lényegében nem más, mint az önérték fokozott reflexiója, legfényesebben azon actusban nyilvánul, melyet *ön-elhatározásnak* nevezünk, mely lehet indokolt (mint mondják: determinált) s azért mégis tisztán az Én természetén fordul meg; — egy actus, mely nélkül a cselekvés fogalmát érteni nem lehet, mely nélkül a cselekvés csak folyamat volna, s melyet nem lehet annak számára leírni, a ki még nem volt soha »Izrael«, vagyis a ki nem vívott meg azon istennel, ki a lelkében él s azzal, ki a nagy természetben ömlik el végtelen erejében. Ott, a hol az egyes Én a világ céljait alázattal magáévá teszi s megvalósításukon közreműködik, ott fájdalom árán is megszülemlik a megnyugvás,¹⁾ mint a könnyező szem fátyolán át sugárzik az öröm felvillanó ragyogása.

¹⁾ Ezt jelzi Madách, mikor Lucifer azon kérdésre:

»Féreg! felelted-e nagyságodat?

Melyet nekem köszönhetsz.«

azt felelteti Ádámmal:

Hagyd el azt!

Hű káprázat volt; ez nyugalom!

Ha ezen gondolatok alapján az ember tevékenységeit értékeljük, akkor kétségtelenül legalsó fokra kerül a táplálkozás és a nemzés, melyek még nagyon mélyen merítik be az embert a másba, a világba. Magasabban értékelhető az érzék és emlékezet tevékenysége; ezek fölé helyezkedik a képzelem és értelem; még jobban felszabadul az önérték s legfőbb fokon áll az ön-elhatározás forrása, az intelligens akarat. A *fokozatot tehát a qualitas állapítja meg*, a nemesség foka pedig az öntudathoz való hasonlóságban keresendő.

4. Azonban a mérték még mindig nem teljes; csak a *befogadó* irányra nézve ad utbaigazítást, a *kiható* irány még nincs appreciálva. Erre nézve ezt állítjuk: *a kiható irány értékfokai a befogadótól függenek* s úgy viszonylanak ezekhez, mint az *actus a potentiához*, az *ἐνέργεια a δύναμις*-hoz, a kész a lehetségeshez. Minden kihatás pedig mozdulat alakjában nyilvánul; a mozdulatok értéke ennél fogva a tudatosság fokától függ, *tehát a cselekedet nemessége az értelmi tartalomtól, melyet megvalósít*. A »tartalom« alatt itt nemcsak az anyagot értem (pl. evés, nemzés, látás stb.), hanem a formait is (a szándékos, öntudatos, szabad cselekvést és ellentéteiket).

Ezen kihatásokat raptim összeállítva, azt találjuk, hogy 1. reflex mozdulatokban, 2. érzékileg vezetett automatikus mozdulatokban, 3. értelmes mozdulatokban, 4. önmívelő és 5. tervszerű szabad alkotásokban — foglalhatók össze. Ezen mozdulatok sora ismét nemcsak az egyesnek, hanem az összességnek életében is haladást mutat s a legfőbb fokon is párhuzamosan haladnak egymás mellett, úgy hogy a reflex-mozdulatok akkor is megmaradnak a maguk határai között, a mikor már az egyén a szabad ön-elhatározás fokát elérte. De a hol csak a fentartó ösztönök működnek, ott csak a pusztá reflex-mozdulat lép fel (a megragadás, nyelés, megszólás általi szaporodás); a hol az érzékek kezdenek vezetni, ott eleinte (egyénileg) a próbálgató tétova mozdulat érvényesül, mely csak lassan válik automatikussá (instinctus), a mint az állatoknál a prédázás, védelem, utánpótlás mozdulatai mutatják; hasonló begyakorolt mozdulatokat észlelünk a

gyermekeken is (pl. kötés, rajzolás). Még nyilvánvalóbb a különbség ott, a hol az értelem szikrája megvillant, a hol a mozdulatok egy ezél szolgálatában kombinálódnak (vadászlat, udvarlás, a közlés [beszéd és társulás] actiói) s minden tevékenység, mely a társas fonatokat megalkotja. Az önérzettel ezen mozdulatok az önmívelés irányában finomulnak. Az akarattal a válogató egyéni szövetkezés formái állanak elő (nősülés, barátság, szövetkezés).

Mindezekon felül van mint ideál azon Én, mely mindezeket bírva szabadon alakítja intelligentiája szerint; ezen fokon áll a tudás basilikája, a poesis mint abszolút művészet és az egyetemes *noë* átértéséből önmagát tettekre elhatározó intelligens akarat.

Befejezésül foglaljuk össze rövid vonásokban fejtegetéseink eredményeit, miknek jellemzéséhez, félreértések kiküszöbölése céljából, még néhány szót esatolni szükséges. Nekem úgy látszik, hogy mind azon tudományok, melyek az emberi alkotással általában foglalkoznak, köztük leginkább az ethika, azon forduló ponthoz közelednek, a melyen annak a fogalomnak végleges megállapítását kell megpróbálniok, mely valamennyiök szívét képezi. Mindezen tudományok becsülő ítéletekkel foglalkoznak, melyekben a természet és az ember tevékenységéből eredő javak értékét állapítják meg; az érték fogalma képezi ennél fogva valamennyiök szívét. Az említett tudományok ennél fogva saját logikájuk szerint az *értékelméletre* utalnak, mely olyan általános tana lesz a cselekvésnek, a milyen a megismerésre nézve az ontologia. Ontologia és axiologia, ismerettan és értékstan fogják képezni a philosophia két alapidisciplináját, melyek az ismeretelmélet általános gyökeréből fognak sarjadzani. Lehet, hogy észleléseim tévesek, — de vigasztalásom az, hogy nagyobb gondolkodókkal, Kanttal és Fichtével osztozom e tévedésben.

Az érték elméletének, mint a cselekvés, az alkotás metaphysikájának teljes képét adni még most nem bírom;

senki sem bontotta még fel mai nap azon végtelen fonalakból álló csomókat, melyek az igaz, a szép, a hasznos, a jó s más értékjelzők tartalmát képezik. De feladatainak legfőbbjeit cikkem első részében legalább megjelölni próbáltam; többet nem tehettem; mert alig lehetséges a problémák azon bőséget kifejezni, melyet egy minden értékdisciplinára kiterjedő egyetemes értékelmélet a kutatónak nyújt. Hiszen az axiologiában azon alapfogalmakat kell az érték egyetemes fogalmában csomóra kötni, a melyek ezen centrumba a közgazdaságtan, a logika, az aesthetika és ethika egyes disciplináiból huzódnak. Hogy ezen centralis fogalmat megnyerjük, feltétlenül szükséges az értékelés eredetéről és módjairól tiszta képet nyerni s azért cikkem második felében az értékelmélet alapproblemáját akartam megjelölni, mely ismeretelméletileg minden érték keletkezésének előfeltétele. Kiindultam az adott tényből, mely 3 értékelési módot látszik nyújtani: a hedonistikus, az utilitarius és az idealis értékelést. S abból az eredményből, hogy az élv és haszon dialektikája, e két fogalmon túl, egy *önérték* utal s csak ezen fix pont elfogadása mellett nyer tulajdonképeni alapultságot, azon gondolatra jutottam, hogy az élv és haszon *értékel* csak az intelligencia önértékéből lehet kielégítő módon megérteni.

Ezen fejtegetéseim folyamán sok dolgot csak röviden érintettem; mellőztem pl. az eudaemonismus részletesebb kritikáját, csak mintegy per apices foglalkozhattam a haszon elméletével (mely pedig a gazdasági értékre nézve életbevágó kérdés!), s talán kellő indokolás nélkül használtam fel oly gondolatokat, melyeket más kutatások révén biztosakul tekintettem. A dolgozat ezen töredékességét és fogyatkozásait nagyon jól érzem s szívesen beismerem; de megvont keretem szűk határai talán mentségül szolgálhatnak, ha exact bizonyítás nélkül is mertem azon nagy tételt ismét előtérbe állítani, hogy az egyedüli önértékű csak az intelligencia, a szellem és rokonsága. Az ilyen teljesen meggyőző és kötelező bizonyítást csak az értékelméletnek minden ponton részletesen kidolgozott egésze s a fejtegetések összefüggésének logikai kényszerűsége képes nyújtani. Erre pedig a jelen értekezés, melyben csak azon irányt kívántam meg-

jelölni, melyben kutatásaim haladnak, természetesen nem elegendő. S azért el kell tűrnöm, hogy valószínű feltevés vádjával illessenek; ezen vád elviselését azonban megkönnyíti az emberiség kimagasló gondolkodóinak nagy száma, kikkel ezen nézetben osztozom s azon tudat, hogy a jelenlegi társadalomnak az eddiginél magasabb átalakulását csak attól az egytől remélhetjük, ha az emberiség önmagát meg fogja érteni s ebből folyólag újra meg is becsülni. Ennél fogva nem habozom azok sorába állani, kik az ész uralmát elszánt fanatismussal hirdetik, s mindenütt, alkú és engedékenység nélkül, az intelligencia egyedül értékes voltát sürgetik. Szükségesnek tartom azt kivált olyan korban, mely az érték egyedüli mérőjét, úgy látszik, elvesztette s sok oly dolog felkarolásában keres, de nem talál megnyugvást, melyek intelligenciájának szégyenére fognak válni, ha majd egyszer ismét általánossá lesz az önmagának megbecsülése.